

Nummer 3 1994 Pris 75:- inkl. moms

Sociologisk Forskning

Organisationer, solidaritet och sociologisk tradition

Abrahamsson: Om inre logik

Hammarström: Begreppet solidaritet

Eriksson: Sociologins dolda historia

Agevall: Weber och kausaliteten

Carleheden: Habermas och Marx

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktion vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.

REDAKTION

Lars Udehn (red.), Mats Franzén, Magdalena Czaplicka och Dimitris Michailakis.

ADDRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet, Box 821, 751 08 Uppsala, tel 018/18 15 18, 18 15 13, fax 018/18 11 70.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Grafisk form Leif Thollander, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1994. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adressetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.
1994

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning.
Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg

Telefon: 031-24 34 40, telefondit vardagar,
9-12, 13-16.

Nummer 3 1994 Årgång 31

ARTIKLAR

- Bengt Abrahamsson: Det gick som det gick. Om inre logik, särskilt i organisationer 3
- Gunhild Hammarström: Begreppet solidaritet i generationsstudier – en kritisk diskussion 23
- Ingalill Eriksson: Den svenska sociologins dolda historia – fallet Gustav Steffen 44
- Ola Agevall: Weber, kausaliteten och oändligheten 57
- Michael Carlheden: Alternativ eller rekonstruktion: Om Habermas kritik av Marx 79

RECENSIONER

- Zygmunt Bauman: Döden och odödligheten i det moderna samhället (Dimitris Michailakis) 92
- Gunhild Hammarström: Värdeförändring och kontinuitet i tre generationer (Thorleif Pettersson) 95
- Börje Olsson: Narkotikaproblemets bakgrund. Användning av och uppfattningar om narkotika inom svensk medicin 1839–1965 (Ragnar Hauge) 99

Det gick som det gick. Om inre logik, särskilt i organisationer.

BENGT ABRAHAMSSON

Arbetslivscentrum, Stockholm

(1) Inledning¹

Varför gick det som det gick och inte som vi ville? Den frågan torde sammanfatta funderingarna hos många som sökt organisera någon verksamhet och i efterhand betraktar resultatet.

Historikern Peter Englund, författare till bl a *Poltava* (1988) och artikelsamlingen *Förflutenhetens landskap* (1991) noterar i essän "Myten om fältherren" hur händelser på det militära slagfältet antar en självständig karaktär när slaget börjat. Gången i bataljen ligger till betydande del utanför de planer som funnits för fältslaget, och de fältherrar som satt igång det får finna sig i att händelserna utvecklas av egen kraft.

När striderna väl brakat igång ledde det nästan oundvikligen till att de högsta generalerna tappade sin kontroll över trupperna och över händelsernas gång. Och hur skulle det kunna gå på annat vis? Den ytterligt dåliga sikten gjorde att de stundtals inte visste ett dugg om vad som höll på att ske på de rökinsvepta fälten framför dem. . . . Ofta kunde generalerna göra mycket lite, förutom att se på. Slaget fick ett eget liv, drevs framåt av en egen inre logik; vi som kommer efteråt kan bara se hur fångade de varit. (Englund 1991:26).

Fältherrar, politiker, företagschefer, fackföreningsledare, festivalarrangörer, polischefer och lagledare inom idrotten står förr eller senare inför det faktum att en noga genomtänkt och väl planerad aktion resulterar i något helt annat än man tänkt sig. Händelser utvecklas, som det heter, "slag i slag" och genom att "det ena ger det andra". Något slags socialt mönster uppkommer, som det verkar, av sig självt.

Föreställningen om att det finns en inre logik i sociala händelser och att mönster och strukturer uppkommer utanför, eller t o m på tvärs emot, planer och målsättningar är vanliga i samhällsvetenskapen. En huvudtes i denna artikel är att fenomenet existerar i verkligheten och utgör en begränsning för all slags social ingenjörskonst, till sin verkan alltmer omfattande ju större det planerade sammanhanget är. "Inre logik" är inte en retorisk kliché eller enbart ett heuristiskt "sensitizing concept".

(2) Problemet

Jag har tidigare (Abrahamsson 1986 kap 6) använt termen "inre logik" inom ramen för organisationsteori. Den allmänna ramen för min diskussion var, och är härnedan, rationalistisk, dvs organisationer ses som uppkomna ur medvetna intressen; de är styrda av huvudmannens syften och i sin struktur anpassade till dessa. "Huvudman" kan vara, och är ofta, ett kollektiv vars medlemmar befinner sig i likartade livssituationer och predikament. Fackliga organisationer och politiska partier – för att ta blott ett par exempel – kan ses som produkter av gemensamma intressen hos grupper av individer.²

Det allmänna problem jag här vill diskutera kan formuleras på följande sätt. "Inre logik" är ett sammanfattande begrepp för sociala processer som utvecklas utan att de inblandade individerna avsett dem. En rationalistisk föreställningsram förefaller emellertid utesluta oavsiktliga processer. Dock måste vi erkänna att de spelar en roll. Är det möjligt att hantera inre logik inom ramen för rationalistisk organisationsteori?

Frågan leder oss in på två delproblem.

(1) Om vi erkänner existensen av inre logik, är då inte detta också ett argument för att erkänna funktionalismens föreställningar om självreglerande system?

Funktionalismen är ju rik på idéer om hur sociala enheter anpassar sig och integreras som spontana svar på behov inom systemet. Mitt svar på frågan är nej; och ett försök till argumentering för denna ståndpunkt följer. Det måste samtidigt erkännas att forskningsläget inte medger något verkligt avgörande svar, eftersom det förefaller saknas möjligheter för forskaren att arbeta sig ner från makro- till mikronivå och därigenom belägga hur händelser på den högre nivån kan upplösas i individuella handlingar. Metodologisk individualism och reduktionism är intressanta som teorier men ger – åtminstone ännu så länge – knappast material för att definitivt avvisa funktionalistiska förklaringar.

(2) "Inre logik" underförstår att något slags struktur kan komma att utvecklas som en följd av människors interaktion. Har denna struktur samma beskaffenhet oberoende av tillämpningsområde, eller finns det skäl att vänta variationer beroende på t ex storleken hos den enhet som studeras? Jag skall här argumentera för att just organisationsområdet präglas av en markerad strukturell stelhet. Detta gör att strukturteorier om samhället inte nödvändigtvis är giltiga för organisationer.

En lämplig begreppsarsenal för analys av de ovannämnda sammanhangen tillhandahålls av Jon Elster i ett flertal arbeten (1979a, 1979b, 1989, 1993a, 1993b samt Føllesdal et al. 1986). Elster står i mitt tycke för den idag kanske bästa teoretiska framställningen av *rational action*. Samtidigt som Elster bidrar till att åtskilliga sociala processer – inklusive

inre logik – blir klarare kvarstår emellertid just det nyss nämnda problemet som olöst; det, nämligen, som gäller nivåövergången från aktör till struktur. Några framsteg på detta område kan jag knappast rapportera, men jag tror att åtminstone något är vunnet genom att ge viss belysning av det gamla problemet med hjälp av fenomenet inre logik.

(3) Inre logik exemplifierad

Ytterligare ett par exempel på användningen av ”inre logik” är befogade innan vi går vidare. Begreppet kan tillämpas på mer långsiktiga skeenden än fältslag: det kan t ex belysa frågan om hur politiska institutioner uppkommer och bibehålles. Bo Rothstein berör detta i en uppsats om aktörs- respektive strukturansatser i samhällsvetenskapliga förklaringar (Rothstein 1988).

Enligt Rothstein kan politiska institutioner delvis ”förklaras som resultatet av rationellt agerande individers försök att hantera vissa ur den sociala grundstrukturen genererade motsättningar.” En aktör med vissa bestämda avsikter tar initiativet till en organisation i avsikt att mer effektivt bevaka sina intressen. Det ursprungliga målet kan emellertid snart komma att förloras ur sikte, helt eller delvis, genom att den nyupprättade institutionen får ”en egen strukturell logik med egna kausala effekter” (1988:38) Den fackliga organisationen skapas av arbetarna som ett instrument för att hantera konflikter med företagsledningen. Men

efterhand kommer organisationen som sådan att etablera sina egna mål, värderingar, normer, kultur och reproduktionsbehov, vilka inte till alla delar behöver vara kompatibla med de mål som gav upphov till dess etablering. Detta medför att ovanpå den ekonomiska strukturens imperativ läggs organisationsnivåns imperativ som de parametrar vilka strukturerar de fackligt organiserade aktörernas handlingar och handlingsutrymme. (Rothstein 1988:38)

Arne Jarrick och Johan Söderberg har i en artikel om aktör/strukturproblemet i *Historisk tidskrift* rekommenderat en tolkning av strukturbegreppet som betonar det dynamiska samspelet mellan aktörer eller, som de säger, ”en växelverkan som i sig själv är den struktur som oavlåtligt både bevaras och förändras” (Jarrick & Söderberg 1991:84). Samhället betraktat som en struktur är lika med interaktionen mellan aktörer; samhällsförändring kan uppstå dels till följd av påverkan utifrån (”bestämningar utanför /samhället/ självt”), dels ”till följd av sin inre dynamik” (1991:79). Detta sätt att närma sig aktör/strukturfrågan innebär, enligt Jarrick och Söderberg, att ensidiga lösningar till *antingen* aktörs- eller strukturförklaringar kan undvikas.

Denna vår syn kontrasterar såväl mot det synsätt som gör strukturen, vad som än bygger upp den, till det kausalt bestämmande, som mot den syn som återför förändringar av strukturen på aktörernas beslut och handlingar. (1991:79)

De bägge citerade artiklarna skiljer sig åt ifråga om synen på aktörer och strukturer – Rothstein har en mer dualistisk utgångspunkt och betonar mer än Jarrick & Söderberg strukturernas handlingsbegränsande egenskaper – men i bägge fallen noteras förekomsten av autonomt uppkomna strukturer.

Vad betyder det att, som i exemplet från Rothstein, ”organisationen som sådan” etablerar ”sina egna mål”? Låt oss först undanröja den mest triviala tolkningen: det renodlade maktövertagandet. I detta fall handlar det om att någon grupp, som inte är organisationens huvudman, använder organisationens resurser på ett sätt som avviker från, eller går emot, huvudmannens intressen. Ett välde faller, ett annat uppstår (som t ex i fallet med direktörernas revolution; Burnham 1941/1960). Nya mål uppkommer som en följd av de intressen som de nya makthavarna har. Dessa mål kan vara mer eller mindre öppet synliga, men det är dock fråga om identifierbara syften som ställs emot andra sådana syften.³

Men det är inte det som avses i citaten från Englund och Rothstein eller med termen ”inre dynamik” hos Jarrick & Söderberg. Att ett fältslag får ”ett eget liv” och en institution ”en egen strukturell logik” antyder autonoma processer utan tydligt identifierbara aktörer. De inre händelserna antar en självständighet som varken de utanförstående eller de individer som deltar i skeendet planerat eller förutsett. *Kriteriet på ett genuint inre logik-problem är att händelser och strukturer utvecklas utan medveten förmedling av de i handlingen inblandade aktörerna.*

Varken Jarrick och Söderberg eller Rothstein (möjligen inte heller Englund, som dock inte explicit behandlar frågan) accepterar funktionalistiska förklaringar (se Jarrick & Söderberg 1991:59, Rothstein 1988:34).⁴ Samtidigt bereder det inte författarna några bekymmer att operera med ganska långtgående föreställningar om autonoma, dvs av individerna förmedlade men icke uppmärksammade, strukturer. Aktörerna verkar på något sätt ha att göra med att strukturerna dyker upp och förändras (eller ev förblir som de är): men det vore tokigt att beslå aktörerna med något slags *ansvar* för strukturernas uppkomst eller utseende.⁵

Tanken om oavsiktlig förmedling leder till ett intressant, och för den rationalistiska organisationsteorin bekymmersamt, problem. Om händelser utvecklas utan avsiktlig förmedling av aktörerna, och om detta – vilket jag menar – är en vanlig företeelse i organisationer, vilket utrymme återstår då för rationalistiska antaganden? De senare förutsätter ju att tanke föregår handling, och att därmed handlingar skall vara möjliga att återföra till medvetna mål–medelresonemang. Ett uppslag till lösning av detta problem tillhandahålls av Jon Elster i hans diskussion om mekanismer i individuell handling och interaktion. Mer om detta nedan.

(4) "Inre logik" i förhållande till "yttre krafter". Parametrisk och strategisk rationalitet.

Föreställningar om inre logik har en nödvändig motpol i föreställningar om någonting som händer eller existerar utanför det sammanhang som studeras. Om det finns något inre, måste det finnas något yttre.

Den som äger och/eller driver en organisation står mycket handgripligt inför handlingsbegränsningar av både yttre och inre slag. Organisationen är beroende av diverse ekonomiska, teknologiska och politiskt/juridiska samhällskrafter och villkor, samtidigt som det som pågår inne i organisationen ständigt bjuder på nya överraskningar.

Huvudmannens möjligheter att styra organisationen i en viss riktning beror i hög grad av hans möjligheter att förutse och kompensera för dessa yttre och inre faktorer.

Den inre logiken får nu räknas in som ytterligare ett handlingshinder vilket ledningen av en organisation står inför. Den inre logiken utgör en restriktion som uppstår i den pågående verksamheten; en betingelse som har den ogynnsamma egenskapen att inte alls, eller endast bristfälligt, kunna iakttas eller beräknas i förväg. För organisationens ledning är det jämförelsevis lättare att ställas inför de *yttre krafter* som också utgör handlingsbegränsningar. Ekonomiska, politiska och teknologiska faktorer i omgivningen kringsskriver huvudmannens möjlighet att använda organisationen, men är ofta väl kända och någorlunda möjliga att förutse. De drabbar dessutom också konkurrenterna; exempelvis gör en nedgång i konjunkturen alla till olycksbröder. Inre logik-fenomen framstår emellertid ofta som vållade genom egen försumlighet och blir lätt pinsamma när de exponeras inför en kritisk omvärld. Ett politiskt parti bör t ex vara en modell för demokrati och bör inte drabbas av inre störningar, i varje fall inte så kraftiga att partiledningen offentligt måste efterlysa "någon jävla ordning" (numera ett begingat ord, se Holm 1976:235).

Till de yttre krafterna hör också *konkurrerande huvudmän*. Här gäller det att förutse vilka strategier motparten eller motparterna har och välja en strategi som efter spelets slut gör att man själv står som vinnare. Den kalkyl som huvudmannen gör i detta fall skiljer sig dock från den kalkyl i vilken vissa fenomen – yttre såväl som inre – räknas som givna betingelser för handling. Medan dessa betingelser är huvudinslag i vad som kallas för *parametrisk rationalitet* faller kalkylerandet av motpartens handling under rubriken *strategisk rationalitet* (Elster 1979b:74). Den senare representeras i exemplet från England ovan av de bäge arméernas ledningar. Varje åtgärd företagen av den ena armén kan omintetgöras av en motåtgärd från den andra, och respektive armé utgör en yttre kraft som motståndaren behöver ta hänsyn till: detta till skillnad från t ex terräng och

topografi, siktbarhet, väder och vind, hälsotillståndet bland soldaterna, tillgången till vapen och ammunition, reservstyrkor, etc.

Sammanfattningsvis: Den framgångsrika användningen av en organisation förutsätter från huvudmannens sida såväl (a) parametrisk som (b) strategisk rationalitet, dvs att huvudmannen tar hänsyn dels till (a1) de yttre krafter som påverkar organisationen, dels till (a2) autonomt uppkommande strukturer inne i organisationen; samt till (b) de handlingar av andra huvudmän som kan utgöra restriktioner på hans eget handlande. I en rationell kalkyl torde dessa faktorer komma att rangordnas i svårighetsgrad i ordningen a1, b, a2, dvs med omgivningsbetingelserna som mest förutsägbara och den inre logiken som minst förutsägbar.

(5) Mekanismer

Den felande teoretiska länken mellan rationalism och inre logik erbjuds, tror jag, av begreppet ”mekanism”, behandlat av Jon Elster bl a i *Nuts and Bolts for the Social Sciences* (1989). Boken är organiserad som en genomgång av det som Elster ser som grundläggande handlingsmönster i mänskligt och socialt liv. Första delen av *Nuts and Bolts* behandlar individuellt mänskligt handlande: Elster går där igenom fenomen som: rationella val och rationalitetsbrister, förutseende/framsynthet, själviskhet och altruism, känslor (”Often, emotions are seen mainly as sources of irrationality and as obstacles to a well-ordered life, disregarding the fact that a life without emotions would be wooden and . . . pointless” 1989:61–62), naturligt och socialt urval, och förstärkning (*reinforcement*).

I del 2 har diskussionen flyttats upp en nivå. Elsters framställning gäller här social interaktion och omfattar bl a fenomenen

- oavsedda konsekvenser
- jämvikt
- sociala normer
- kollektiv handling
- förhandlingar
- sociala institutioner
- social förändring

Begreppet mekanism spänner således över ett brett spektrum av individuella och sociala handlingar. En formell definition blir av naturliga skäl svår att åstadkomma, och Elster nöjer sig, som han säger, med att ge ett ”informellt förslag”: ”En mekanism är ett specifikt kausalt mönster som kan uppfattas i efterhand men som sällan kan förutses” (*Elster* 1993a:3). En mekanism ger svagare prediktioner än en teori. Där teorin säger ”om A, så alltid B” säger mekanismen ”om A, så ibland B” eller t o m ”Om A, så ibland C, D, E, F och B”. Tolkningar i termer av mekanismer till-

låter att vi bakom ett och samma beteende ser två motsatta mekanismer (t ex vilja och viljesvaghet).⁶

En ambition hos Elster – om jag rätt förstått honom – är att låta begreppet ”mekanism” förena individuella handlingar (avhandlade i *Nuts and Bolts* del 1) med de strukturella manifestationerna av samma beteenden (*Nuts and Bolts* del 2). Det är inte svårt att se kopplingarna t ex mellan Elsters framställningar av å ena sidan förstärkning, själviskhet och framsynthet, å den andra jämvikts- respektive förhandlingsfenomenen. Individuella rationella handlingar (del 1) leder på makroplanet (del 2) till fenomen som utgör viktiga delar av samhällsstrukturen. De flesta torde vara beredda att hålla med om att företeelser som jämvikt, normer och institutioner är oundgängliga delar i begreppet social struktur, liksom att dessa fenomen långtifrån alltid uppkommer i något slags förutsebart mönster; de har i hög grad karaktären av oavsedda konsekvenser. Men ändå är dessa konsekvenser, om ”strukturen” kunde upplösas i sina beståndsdelar, produkten av enskilda, målinriktade beteenden.

Frågan är: hur vet vi det? Varför är det inte systemet som agerar för att upprätthålla sig självt?

(6) Inre logik och funktionalism: måste vi köpa funktionalismens budskap?

Det ligger nära till hands att knyta begreppet ”inre logik” till postulerade egenskaper hos organisationen och att förklara händelser och fakta i termer av organisationens, snarare än aktörernas, behov. Systemet självt bestämmer, enligt detta synsätt, vilket utfall som är bäst för det.

Någon analys av aktörernas drivkrafter skulle därmed inte bli nödvändig, och fältet ligger öppet för funktionalistiska analyser.

Vad är då en funktionalistisk analys? Elster menar att strukturen i funktionalistiska förklaringar har följande form:

Vi sier at en institusjon eller et atferdsmønster X forklares av sin funksjon Y for gruppe Z hvis og bare hvis:

1. Y er en *virkning* av X.
2. Y er *gunstig* for Z.
3. Y er *utilsiktet* av de aktører som produserer X.
4. Y (eller i det minste årsaksforholdet mellom X og Y) er *uerkjent* av aktørene i Z.
5. Y opprettholder X gjennom en kausal *feedback* som gå gjennom Z. (Elster 1979b:93–94)

Således: ett beteendemönster resulterar i någon funktion; denna funktion är gynnsam för gruppen; den är inte avsedd; den är inte heller känd av medlemmarna i gruppen; och funktionen upprätthålls genom gruppmedlemmarnas eget beteende.

Definitionen visar klart att essensen i en funktionalistisk analys är att aktörerna förutsätts gynnas av en viss institution eller ett beteendemönster utan att aktörerna själva medvetet har planerat mönstret eller känner till det. Elsters ståndpunkt i det citerade arbetet är att funktionalistiska förklaringar i samhällsvetenskapliga sammanhang leder till olyckliga konsekvenser, till skillnad från i biologin. ("Den viktigste forskjellen er kanskje at samfunn strengt tatt ikke er systemer" 1979b:93). Det finns, hävdar han också, ytterst få egentliga exempel på att samhällsvetenskapliga förklaringar uppfyller samtliga de fem uppställda kriterierna. Framför allt gäller att kriterierna 4 och 5 praktiskt taget aldrig är uppfyllda samtidigt. Detta ger slutsatsen att samhällsvetenskapliga och biologiska förklaringar är olika:

Den biologiske bakgrunnen for funksjonalistisk sosiologi kommer klart fram når vi ser på forholdet mellom kriterium (4) og kriterium (5). . . . Hvis kriterium (5) er oppfylt uten kriterium (4), står vi overfor en teori som sier at et bestemt fenomen opprettholdes gjennom en form for *kunstig utvalg*. X opprettholdes fordi medlemmene av Z erkjenner de gunstige virkninger Y av X (og har makt til att opprettholde X). Hvis vi hadde oppfylt både kriterium (4) og (5) ville vi ha en form for *naturlig utvalg* i streng analogi med det naturlige utvalg /i biologin; BAs anm/ (Elster 1979b:95).

Elster exemplifierar med en skildring av Eilert Sundt över utvecklingen av den sk Nordlandsbåten, en mindre fiskebåt använd av många generationer. Sundt vill se den successiva utvecklingen av båten som ett exempel på naturligt urval (han hade under en vistelse i England 1862 kommit i kontakt med Darwins skrifter), men Elster visar att det snarare är fråga om "et *kunstig utvalg*, fordi sjøfolkene *erkjenner* fordelene ved de nye båttypene og velger dem på dette grunnlag" (1979b:98). Förekomsten av medvetna handlingar och erkännandet av att ett beteendemönster är gynnsamt punkterar den funktionalistiska förklaringen.

Hur skall man nu se på Elsters framställning i del 2 av *Nuts and Bolts*? Exempelvis har ju begreppet jämvikt varit centralt i funktionalistiska framställningar (Durkheim, Parsons; jfr Cuff et al. 1990). Kommer inte Elsters diskussion om jämviktsfenomen i farlig närhet av funktionalismen? Skulle tex den omständigheten att alla trafikanter håller till höger (eller, i vissa länder, till vänster) kunna vara produkten av ett naturligt urval? Knappast, om man får tro Elster: "the meaning of equilibrium in the social sciences is a state in which people's *plans* are consistent with each other" (1989:101; min kurs., BA). Han definierar begreppet på följande sätt:

Consider some number of people, all with their desires and opportunities, and suppose that each decides to take some action. When all have carried out their decisions, each person asks himself the following question. Given what the others did, could I have done better for myself by acting otherwise? In equilibrium, each person would answer no. (1989:102)

Medan en funktionalistisk förklaring skulle hävda att ett konsistent trafikbeteende är positivt funktionellt för trafikanterna (och för samhället i övrigt) – och att de eventuellt inte känner till *varför* de håller sig på ena sidan av vägen – blir det kollektiva trafikbeteendet hos Elster produktionen av en myriad enskilda cost-benefit-analyser. "Everybody driving on the righthand side of the road is an equilibrium, because nobody has an incentive to act otherwise" (1989:102).

Problemet i detta sammanhang är att de enskilda kalkyler, som Elster talar om i sin definition av ekvilibrium, i realiteten aldrig utförs. Vidare är förklaringar i termer av "incentives" logiskt tomma: vilken som helst handling kan i efterhand förklaras med att den handlande haft incitament till den. (Detta problem vidlåder t ex George C. Homans' bok *Social Behavior – Its Elementary Forms*; se Abrahamsson 1970). Den svårighet vi står inför är, återigen, att *ex ante* kunna sätta samman individuella handlingar till kollektiva fenomen. *Ex post* kan det mesta framstå som uppenbart (det är värt att märka att Elsters "mekanismer", som visats härövan (avsnitt 5), inte är avsedda som annat än förklaringar i efterhand).

Elsters kritik mot funktionalistiska förklaringar i samhällsvetenskaperna (i Elster 1979b) är tämligen övertygande.⁷ Samtidigt är det onekligen besvärande att problemet med övergång från mikro- till makronivån, så länge det är olöst, syns medföra att vi inte kan få några hårda belägg emot föreställningen att sociala enheter söker sina egna funktionella lösningar.

För studiet av inre logik-fenomen i organisationer är det ett besvärande faktum att inre logik inte går att lösa upp i individuell rationalitet. Begreppet förblir en *ad hoc*-aggregering utan att de formella betingelserna för denna aggregering kan klargöras. Det finns knappast möjligheter att helt avvisa föreställningen om att samhällsförändringar kan vara utslag av systembehov snarare än produkten av en stor mängd medvetna individuella beteenden. Förändringarna uppkommer ju utan att vi med någon säkerhet kan återföra dem till individuella handlingar.⁸

Aggregeringsproblemet leder också till att organisationsteorin inte kan hantera stora enheters handlingar på annat sätt än genom begreppet "kollektiv aktör". Den tvingas välja undersökningsenhet: *antingen* individ *eller* enheter på makronivå. Ambitionerna till nivåöverskridande är hos många författare långtgående, men samtliga tvingas erkänna att sammansättningsproblemet kvarstår (se t ex Pfeffer 1982:79, Gellner 1968, Brodbeck 1968, Roberts m fl 1978:83 ff; Rothstein 1988:34). Även Elster, som ju företräder en klart deklarerad metodologisk individualism och t o m reduktionism (1989:73–75; 1993a:7–8) tvingas acceptera föreställningen om kollektiva aktörer, som t ex företag och regeringar (1992:13 not 1). Han intar här också ståndpunkten att även om reduktion från kollektiva till individuella handlingar vore *möjlig*, skulle den många gånger vara *oprak-*

tisk. "To understand the interaction among a large number of firms, one probably has to treat each firm as if it were an indivisible agent, although its decisions are really the outcome of complex internal processes" (1989:74, not 4). (Troligen ökar problemen med ökande storlek hos organisationerna; min anm BA). Till detta kan läggas Elsters påpekande att teorin för förhandlingar har givit "few robust results" (1989:146); detta syns ytterligare understryka svårigheten i att ta steget från mikro- till makroanalyser.

Beklagligtvis – för organisationsteorin – uppvisar inte sk kollektiva aktörer, t ex organisationer, samma grad av konsistens som individer. Problemet i organisationsfallet är att det inre sammanhang som – i normalsituationen, det finns även här gott om undantag⁹ – uppvisas av den enskilde kan ge bristande sammanhang när aktören är en organisation, ett företag, en nation eller annan gruppering. Avsiktsförklaringar vad gäller kollektiva aktörer de senare kan bara ges "dersom man har grunn till å tro at disse har like entydige målsettinger som individer" (Føllesdal et al. 1986:140). En stark övertygelse hos enskilda individer kan leda till ett bristande dito hos den kollektiva aktören, försåvitt denne saknar möjligheter att förankra *sin* entydiga målsättning hos individerna. (Organisationer har en stor repertoar av incitament och sanktioner för att åstadkomma just en sådan förankring).

(7) Inre logik och struktur

Organisationers struktur är i hög grad en produkt av inre logik. Vissa mekanismer styr aktörernas beteenden; strukturer uppkommer som resultat av att dessa mekanismer får spelrum. Mekanismer som risk, osäkerhet, transaktionskostnader och andra ekonomiska omständigheter, t ex behovet att garantera kontinuitet i organisationens verksamhet och att motverka opportunist hos organisationens aktörer, ger upphov till handlingar som frambringar organisatoriska lösningar, ofta mycket stabila. (Jfr Abrahams-son 1986 kap. 15). Själva motivet för en grupp att organisera sig härrör ur riskperception och osäkerhet. När väl organisationen bildats uppkommer, på grund av opportunist och benägenhet till free rider-beteende (bägge kan ses som mekanismer), ett behov av övervakning från ledningens sida. Kopplat till detta är uppbyggandet av en övervakningsstruktur. Olika slags transaktionskostnader resulterar i strukturer för snabbare produktflöde; där är arbetsfördelning, hierarki och mätning dominerande inslag.

De på så sätt uppkomna strukturerna är inre-logiska fenomen: de uppkommer *som en följd av själva organisationsprocessen*, och de är inte möjliga att permanent avlägsna genom ingrepp av yttre aktörer. Hierarki,

arbetsfördelning m m kan naturligtvis också åstadkommas genom ingrepp av någon yttre maktgrupp; men poängen är att motsatsen – avlägsnandet – inte kan avgöras genom aktörers viljeakter. Strukturerna kan modifieras och eventuellt under kortare perioder helt och hållet döljas; men de förefaller att ständigt uppstå på nytt.

En stor del av organisationslitteraturen ägnar sig åt att förneka dessa beständiga drag och utfäster sig att kunna ge alternativ till dem: många är de förslag som lagts fram för att riva pyramiderna (se nedan, avsnitt 8). Men organisationsformer kan inte väljas fritt; en mindre omtyckt organisationsform (t ex hierarki) kan inte ersättas av en trevligare (t ex nätverk) bara för att en grupp människor önskar en sådan förändring, eller för att organisationskonsulter utger sig för att besitta de nödvändiga medlen för pyramiddrivning.

Medan – som sagts ovan – övervägande argument talar för att organisationsteorin bör se skeptiskt på funktionalismen, gäller närmast det motsatta för strukturalismen. Kunskapen om organisationer gynnas, som jag ser det, av en organisationsteori med explicit beredskap att identifiera de restriktioner som styr och begränsar aktörernas handlande; detta i kontrast till den mer emancipatoriska organisationsteori vars främsta syfte syns vara att *undandröja* sådana restriktioner (exempel nedan, avsnitt 8). De växlar som olika författare ställer ut på sådana program har visat sig anmärkningsvärt svåra att inlösa.

(8) Hårda och mjuka strukturer

Det finns förstås olika tolkningar av begreppet struktur. För enkelhetens skull kan de indelas i hårda och mjuka. I den hårda varianten ses strukturen huvudsakligen som *handlingsbegränsningar* (jfr Elsters s k filterteori, 1989:13) medan den mjukare varianten även ser till handlingsmöjligheter som *öppnas* genom att olika strukturer uppkommer.

Jarrick och Söderberg (1991) kan ses som exponenter för den mjukare varianten. De företräder – i viss polemik mot Rothstein (1988) – en ”dynamisk strukturalism” eller ”aktörsstrukturalism”. De vill upplösa den traditionella dikotomin aktör/struktur och undvika en analys i termer av motsättning mellan dessa bägge poler. ”I själva verket handlar det om det dynamiska samspelet mellan aktörer, en växelverkan som i sig själv är den struktur som oavslåttligt både bevaras och förändras” (1991:84).

Hur tillämpligt detta synsätt är på organisationer hänger i hög grad på om och i vilken mån dessa kan ses som dynamiska system. Den växelverkan som Jarrick och Söderberg talar om, och som ger den ”oavslåttliga” processen, begränsas i samma mån som någon person eller grupp har möjlighet att ensidigt bestämma interaktionens utformning och begränsa

frihetsgraderna för aktörerna. Det senare är, menar jag, i hög grad giltigt just för organisationer.

Det är inte ovanligt att organisationer analyseras i samma termer som samhällen (se t ex Czarniawska-Joerges 1992). Men analogier mellan samhälle och organisation bortser från de senares karaktär av rationella sociala kontrakt. Den moderna sociologins samhällsbild betonar spontan dynamik och informella institutioner; den sociala kontraktsteorin har istället sett avsiktlig dynamik och formella institutioner som avgörande. Björn Eriksson (1994:13 ff) skiljer mellan å ena sidan institutioner som uppkommer genom "enactment of routines", å den andra sidan institutioner som uppstår genom "routinization of acts". Betoningen bör, om jag förstått Eriksson rätt, ligga på *enactment* och *routine*.

The first kind of institution is willed, built up and organized from deliberation and conscious planning. This means that such an institution most often has a date or a set of dates of origin, a specific originator, a decision of emergence, a written or otherwise formalized codex of rules, most often a specific entrance of those who want to partake of the institution one way or the other. . . . Institutions resulting from the routinization of acts are not willed, they emerge spontaneously and unintentionally, and are not seldom invisible for those partaking in them. This means that such an institution must actually be discovered in order to be analyzed. (Eriksson 1994:13–14; jfr Eriksson 1988:62 ff).

Den distinktion det gäller skiljer alltså mellan formella och informella institutioner eller, med ett par andra uttryck från Eriksson, å ena sidan "institutions of deliberate sociality" och, å den andra, "institutions of organic sociality".

Sociologin har – i hög grad inspirerad av Durkheim – haft en viss förkärlek för den senare typen av institutioner. Den sociala verklighet som spontant *uppstår* har dragit till sig större intresse från sociologer än den verklighet som medvetet *skapas*. Det har haft konsekvenser för sociologins förhållande till organisationsfenomenet. Organisationer är avsiktliga och formella och har därmed haft svårt att göra sig gällande som sociologiska studieobjekt; "de flesta sociologer verkar inte tycka om organisationer", som Göran Ahrne (1991:45) uttrycker saken.

Organisationer, till skillnad från samhällen, är produkter av planer och är direkta utfall av yttre krafter (initiativtagare, huvudmän). De är utsatta för avsiktlig och kontinuerlig kontroll vilket minskar spelrummet för spontana processer. Inre logik-fenomen i organisationer verkar härtill – på grund av bl a ekonomi-, kontinuitets- och mobiliseringsbehov – vara av ett särdeles robust slag. Man kan därmed ifrågasätta tillämpligheten av Jarricks och Söderbergs subjektiva dynamiska strukturalism på organisationer. Organisationer är, i jämförelse med samhällen, strukturellt stela, och man kan därmed undra om inte ett mer statiskt och icke-subjektivt strukturbegrepp (Jarrick & Söderberg 1991:75) à la Lévi Strauss är motiverat.

En kommentar till detta tar lämpligen sin utgångspunkt i Johan Asplunds bok *Inledning till strukturalismen* (1973). Asplund för där en diskussion om Claude Lévi-Strauss' analys av myter och kommer in på frågan om hur olika myter förändras (ett mycket långt avsnitt som inte kan återges här). Sagor och berättelser inom en kulturkrets innehåller permanenta element som kan skifta i skepnad men bibehålla myternas struktur. Det strukturella synsätt som Lévi-Strauss företräder utesluter att de enskilda elementen i myterna byts ut hur som helst när sagan berättas på nytt. Den enskilde sagoberättaren är fången i mytens garn och är inte fri att ersätta ett element X med vilket som helst annat element Y. Vad bestämmer då ett eventuellt elementutbyte? I Asplunds svar på frågan återfinner vi vår gamla bekant inre logik.

Vad som byts ut mot vad bestäms dels av yttre, sociala omständigheter, dels av inre, logiska omständigheter. . . . Man tycks . . . kunna urskilja en strukturalistisk idé, som går ut på att en hänvisning till den enskilde översättaren inte har något förklaringsvärde ens när det gäller variabla element i kedjan av översättningar. Man skulle kunna säga att den enskilde i strukturalismens perspektiv bara effektuerar beställningar. Annorlunda uttryckt: i strukturalismens perspektiv produceras kedjan av översättningar av en översättningsmaskin. (Asplund 1973:63)

Asplund definierar strukturalismen så att i stort sett inga mänskliga avsikter har förmåga att påverka myternas mönster. Myten har sin egen struktur som inte kan överges genom några viljeakter hos berättaren. ”Det ligger nära till hands”, säger Asplund,

. . . att i strukturalismens perspektiv förhålla sig förvånat eller överseende till den sago- eller mytberättare som framträder med anspråk på originalitet. Utropet ”Heureka!” har knappast någon naturlig plats i strukturalismens system. . . . Däremot skulle det inom ramen för detta system framstå som naturligt om sago- eller mytberättaren om sin egen framställning sa: ”det bara blev så”. (1973:67)

Strukturalismen ger med andra ord inte plats för innovationer. Om något reellt nytt skulle dyka upp i strukturalismens system skulle detta behöva vara ”en översättning som inte bevarar originalets struktur, en översättning som är radikalt otrogen mot originalets struktur eller uppvisar en aldrig förr skådad struktur . . .” (1973:67)

Så är det nog också i organisationernas värld: här finns knappast någon variant som lyckats uppvisa ”en aldrig förr skådad struktur”. Det man här kan kalla för ”originalets struktur” – hierarki och administrativ specialisering – är utomordentligt seg och livskraftig. Många innovatörer in spe inom organisationsteorin försöker just vara ”radikalt otrogna” mot denna struktur, utan att lyckas: otaliga är de förslag till nya organisationsformer som sagts utgöra slutpunkten för de gamla strukturerna (Se t ex Argyris 1971, Bennis 1969, Carnoy & Shearer 1980, Ferguson 1984, Herbst 1976, Weick 1976, Rensner 1985, Rothschild-Whitt 1979), men sanna innovationer på detta område är svåra att finna.¹⁰

Den "dynamiska strukturalism" som Jarrick & Söderberg eftersträvar är intressant som teoretiskt alternativ till mer statiska, dikotoma varianter: men frågan är om den har så stor tillämplighet på organisationer. Det kan synas rimligt att följa Jarrick & Söderbergs metodologiska rekommendation att undvika en alltför stel och icke-subjektiv bild av sociala strukturer. Emellertid: ju mindre komplex "den sociala kausaliteten" blir, dess mindre blir också sannolikheten för oförutsedda händelser. En poäng med att bilda en organisation är att öka förutsägbarheten i mål-medelkedjorna och att minska spelrummet för subjektivism hos aktörerna. Därmed minskar också tillämpligheten av Jarricks och Söderbergs dynamiska strukturalism och ökar rimligheten i ett mer statiskt, icke-subjektivt betraktelsesätt.

Detta kan låta som en pessimistisk slutsats. Viss tröst står dock att finna i den omständigheten att organisationer i allmänhet är till för att åstadkomma någonting, och att förlusten i inre dynamik eventuellt kan uppvägas av värdet av det som organisationen producerar (varor, tjänster, ideologi, symboler etc). De flesta organisationer har också möjlighet att – i varje fall temporärt – uppoffra "effektivitet" för "atmosfär" (Williamson 1975: kap 4) och därmed ge den inre dynamiken större spelrum.

(9) Diskussion

Varför går det som det går? Det allmänna svaret är givetvis att aktörer – här avses främst huvudmän för organisationer – inte besitter någon fri vilja: de är beroende dels av yttre krafter i omgivningen, dels av organisationens inre logik. Deras handlingsutrymme begränsas av omgivningsfaktorer, av vad andra aktörer med konkurrerande avsikter gör, och av inre-logikrelaterade strukturer.

Friheten i aktörens vilja kan visserligen ökas genom strategiska kalkyler, och det pågående samspelet mellan två eller flera aktörer kan analyseras spelteoretiskt. Men spelteorin har sina begränsningar: som Rothstein (1988:30) anför "kan inga, aldrig så raffinerade, spelteoretiska resonemang kringgå det faktum att spelet logiskt sett först kan starta efter det att aktörerna konstituerats och deras preferenser och preferensordningar formerats som ett resultat av processer som inte kan betraktas som en del av spelet".

Utanför den spelteoretiska kalkylen ligger parametriska faktorer – omgivningsbetingelser och inre logik. Aktörernas preferenser och preferensordningar bildas genom att de konfronteras med ekonomiska, teknologiska, politiska och andra krafter som är svåra – men inte omöjliga – att kontrollera. Men när spelet *inne* i organisationen kommit igång påverkas det av att spelet i sig genererar strukturer som sätter gränser för vidare

agerande. Som en mängd smågruppsexperiment visar bildas tämligen snabbt, när en grupp människor samlas, en rangordning och ett interaktionsmönster där vissa individer dominerar gruppen. (För en översikt se Berelson & Steiner 1964:325–361). I det större sammanhang som är organisationernas medför bl a transaktionskostnader att hierarkiska mönster tämligen snabbt tar loven av mer kamratgruppsliknande organisationsformer. Strategier för att motverka sådana mönster förefaller ha tämligen kort varaktighet: oavsett vilja till fri dialog och kommunikation syns regeln om minsta kostnad ge upphov till strukturer. (Givet att kommunikation kostar – och det gör den i organisationer – är hierarkiska former långt billigare att upprätthålla än organisationsformer där alla kommunicerar med alla; se text Abell 1979:146). ”Originalets struktur” tenderar, trots försök till avskaffande, att komma tillbaka, och gör det med större kraft ju större organisationen är.

Troligen har vi här en förklaring till varför decentraliseringsstrategier är så populära. Den inre logiken blir mindre drabbande ju mindre organisationen är: en struktur som är överblickbar ger bättre möjligheter till ingrepp i avsikt att motverka arbetsdelning och hierarkisering. Än viktigare: den förlägger ansvaret för hanteringen av dessa fenomen till den decentraliserade enheten. Samtidigt som sannolikheten för uppkomsten av hårda strukturer i viss mån minskar (men aldrig blir noll) kan organisationens ledning slippa ifrån kritik med innebörden att ledningen borde kunnat införa en trevligare ordning. Sådan kritik kan annars inte undvikas, eftersom den inre logiken ständigt återskapar övervakningsbehov.

Så ett försök till svar på de bägge frågor som restes inledningsvis.

(1) Om vi erkänner existensen av inre logik, är då inte detta också ett argument för att erkänna funktionalismens föreställningar om självreglerande system?

Kan hypoteser om inre logik utvecklas utan att man därför vecklar in sig i funktionalistiska resonemang? Jag tror det. Elsters kritik mot funktionalism och biologiska analogier i samhällsvetenskapen är mycket övertygande och gör enligt min mening att funktionalismen som teoretisk riktning måste avvisas.

Dock kvarstår det bekymmersamma problemet med att en ”operationell förbindelse-teori” (Rothstein 1988:29) mellan aktör- och strukturnivån saknas. Så länge detta är fallet torde funktionella förklaringar i hög grad behålla sin attraktionskraft. Det kanske t o m är så att den metodologiska individualismen genom sin blotta existens skapar en efterfrågan på just funktionalistiska resonemang. Det avslutande kapitlet i Elsters *Nuts and Bolts* avses behandla sociala förändringar. Intrycket blir dock att författaren här, till skillnad från alla tidigare kapitel, har anmärkningsvärt litet att säga. Möjligen sammanhänger det med att den metodologiska individualismen verkar direkt avkylande på samhällsvetenskapliga resone-

mang av lite mer spekulativt och övergripande slag. Åtminstone sociologer har levt – och lever fortfarande – i en akademisk miljö där *Grand Theory* och makroresonemang i hög grad har definierat atmosfären. Här har den metodologiska individualismen haft svårt att slå rot (jfr Udéhn 1987), medan funktionalismen varit välkommen. Den senare erbjuder ofta, genom sina schwungfulla resonemang om sociala systems inre dynamik, helt enkelt en mer spännande analys.

Om funktionalismen trots allt avvisas återstår knappast något annat än att hoppas på att samhällsvetenskapen genom inre teoretisk och metodologisk utveckling skall knäcka mikro/makro-problemet. Elster verkar se detta närmast som en tidsfråga. Många trodde länge, säger han, att det skulle vara omöjligt att reducera biologi till kemi, men det gick. Och han fortsätter: "Many argue that sociology cannot possibly, or at least not today, be reduced to psychology. Since I insist that the individual human action is the basic unit of explanation in the social sciences, I am committed to this reduction" (Elster 1989:74).

Detta Elsters "commitment" är kopplat till en övertygelse att reduktion, snarare än analogiresonemang (som i funktionalismen), innebär möjligheter till ett genombrott i försöken att hitta en operationaliserbar förbindelse teori. "Reduction is at the heart of progress in science" (Elster 1989:74). Kanske är det så; kanske måste, som May Brodbeck (1968:286) hävdar, begrepp som "reformationen" och "kapitalismen" i princip "kunna definieras i termer av individuellt beteende" (även om hon, i likhet med Elster, medger att detta för närvarande är praktiskt ogörligt).

Man kan fråga sig hur den samhällsvetenskap ser ut, som då blir kvar. Antag att den reduktionistiska ansatsen verkligen löser problemet med en operationaliserbar förbindelse teori, och att andra inslag i den metodologiska individualismen – t ex spelteorin – utvecklas till fulländning. Kanske blir då den ståndpunkt som Johan Asplund intar till Elsters arbeten aktuell:

/Om/ det finnes ett för alla samhällsvetenskaper perfekt redskap så kunde detta utgöra en anledning att överge dessa vetenskaper till förmån för någon annan vetenskap som ännu inte framstår som utstakad och i princip färdig. (Asplund 1992:106)

För närvarande brådskar det dock inte med ett sådant övergivande.

(2) *"Inre logik" underförstår att något slags struktur kan komma att utvecklas som en följd av människors interaktion. Har denna struktur samma beskaffenhet oberoende av tillämpningsområde, eller finns det skäl att vänta variationer beroende på t ex storleken hos den enhet som studeras?*

Funktionalism och strukturalism har i samhällsvetenskapen haft en tendens att framträda tillsammans (Durkheim, Parsons, Davis & Moore; jfr Cuff et al. 1992:40 ff). Medan, i varje fall för organisationsteorins del, en starkt skeptisk inställning till funktionalistiska resonemang är berättigad,

gäller inte detsamma för strukturalismen. Organisationer närmar sig den av Björn Eriksson uppställda idealtypen för sociala kontrakt. De är bärare av en "avsiktlig dynamik", dvs är sociala enheter som planmässigt inrättats för vissa bestämda syften. Ordning och förutsägbarhet – till skillnad från spontanitet – är deras kännemärke. Deras huvudmän söker uppnå detta bl a genom att skapa tydliga arrangemang för ledning och övervakning; men även om de inte gjorde det skulle ett tryck mot sådana organisationsformer uppstå som en följd av själva organiserandet. Avhänder man sig strukturbegreppet vid analys av organisationer försvåras eller omöjliggörs självfallet iakttagelser av dessa fenomen.

Detsamma gäller självfallet analysen av hela samhällen. Det strukturbegrepp som här används behöver dock troligen ge större utrymme för mjuka aspekter, och inkludera mera flyt och process, än vad som gäller för de mera rigida bildningar som organisationer utgör. Jag är medveten om detta är en omstridd uppfattning; "struktur" är för många skribenter inom organisationsteorin ett riktigt fullt ord. Men det behöver det ju inte vara.

NOTER

- ¹ Jag är tacksam för de synpunkter och den kritik jag under arbetet med denna uppsats fått från bl a Arne H. Eriksson, Göran Ahrne, Bo Rothstein och Carl LeGrand.
- ² Denna sk gruppteori för kollektivt handlande kritiserar av Mancur Olson (1971). Jag avvisar Olsons kritik på de grunder som anges i Abrahamsson 1986 kap 4–6.
- ³ Juridiken har förutsett sådana motsättningar och söker t ex genom aktiebolagslagen garantera legitimitet för den juridiska person som företräds av huvudmannen/aktieägarna. Det är av viss betydelse att begreppet "juridisk person" givetvis inte är ett uttryck för antropomorfism eller organismsyn, utan som ett sätt att hantera den omständigheten att många personer utåt måste representeras av en sk föreningsfirma. (Jfr Nilsson-Stjernquist 1950). Det sammanförande av intressen som på detta sätt sker löser inte problemet med övergång från individ- till kollektivnivå på annat sätt än att *en* vilja formellt postuleras (jfr Elster 1989 154 ff).
- ⁴ En recension av Englund's senaste bok noterar dock att Englund använder sig av uttryck som "Ingen kontrollerade längre kriget. Det var kriget som kontrollerade dem" (Kristian Petri, "När den svenska mördarmaskinen drog fram", *Dagens Nyheter* 3 november 1993. Närheten till tankegångar om t ex systembehov är uppenbar.
- ⁵ En kollega med erfarenhet av arbete i en symfoniorkester omtalar att om dirigenten lämnar pulten under pågående musikstycke förändras ganska snart styckets karaktär. De tyngre instrumenten (slagverk, stora blåsinstrument) tenderar att ta över klangbilden. Det verkar rimligt att förutsätta att ingen av musikerna önskar denna effekt. (Personligt samtal med Jan-Olof Åberg.)
- ⁶ För en förklaring av skillnaden mellan "mekanism", "lag" och "teori", se Elster 1989:9–10 samt 1993a: 7–8 not 13.
- ⁷ En som inte delar denna ståndpunkt är antropologen Mary Douglas. I hennes bok *How institutions think* (New York 1986: Syracuse University Press). Där finns, med noggrann referens till Elsters fem definitionspunkter, en argumentation som syns gå stick i stäv mot Elsters egna slutsatser. Douglas säger – med hänvisning till Ludwik Fleck (1935/1979) – att det finns ett behov att förklara varför individer så beredvilligt underordnar sig sociala institutioner eller

”tankestilar”. Här menar Douglas att vi inte kan undvara funktionalistiska förklaringar, dvs förklaringar där individen utan reflektion, och utan att observera kausalsambandet mellan en funktion och dess bakomliggande beteendemönster, inordnar sig i ett socialt sammanhang.

Hon tar hjälp av Mancur Olsons begrepp ”latent grupp” och bygger upp två funktionalistiska resonemang varmed en latent grupp kan visas bli mer bestående. (1) Latenta grupper har ofta svagt ledarskap; ledarskapet är svagt på grund av det eventuella hotet från gruppens medlemmar att dra sig ur gemenskapen om ledaren använder alltför hårda nypor. Gruppens medlemmar är eventuellt inte själva medvetna om att deras närvaro kan tolkas som ett sådant hot. (2) För det andra skapar grupper ofta gränser runt sig själva genom ett krav på jämlikhet och full participation; gränsen kan ses som ett funktionellt attribut just för åstadkommande av rättvisa och för att hålla tillbaka free rider-beteende. Gränsuppehållandet är icke avsett, menar Douglas. Hon säger så, något senare, med referens till detta resonemang:

In most forms of society hidden sequences catch individuals in unforeseen traps and hurl them down paths they never chose. Examples pile up. It is quite remarkable that Elster could find so few. Apart from one freak case in economics that meets his five criteria, and one from political science, he sees the social landscape littered only with incomplete functional arguments. (s. 42)

Nu är det väl inte alldeles rättvist att anklaga Elster för att vara omedveten om ”unforeseen traps” – ett kapitel i *Nuts and Bolts* heter just ”Unintended Consequences” och innehåller exempel som fanns med i hans bagage redan när Douglas skrev sin bok – men det finns anledning att se närmare på frågan om huruvida förekomsten av sådana ”traps” faktiskt motiverar användningen av funktionalistiska förklaringar.

Vad som gör *How institutions think* intressant är inte bara Douglas’ egen framställning utan också det faktum att Elster i sina arbeten, så långt jag hittills kunnat kontrollera, undviker alla hänvisningar till henne.

- ⁸ Man skulle kunna tänka sig att betydligt noggrannare observationsmetoder ger underlag för upplösning av inre logik-fenomen i allt mindre handlingssjok. Den inre logik som Peter Englund observerar i fältslaget skulle måhända bli gripbar som en uppsättning individuella handlingar om varje soldat varit försedd med en liten videokamera vars upptagning registrerats på tex en CD-ROM-skiva (jfr flygplanets automatiska färdregistrering genom en svart låda). Hypoteser av typen ”händelse X gav upphov till händelse Y” skulle då eventuellt kunna prövas genom att olika avsnitt i slaget detaljgranskas. Det kvarstår dock att finna sammansättningsregler.
- ⁹ Jag tänker här bl a på det av Elster i *Ulysses and the Sirens* (Elster 1979a) behandlade fenomenet viljesvaghet. Viljesvaghet är ”å handle i strid med hva man, alt tatt i betraktning, mener er det beste” (Føllesdal et al 1986:159).
- ¹⁰ Nätverk hävdas ibland vara just en sådan innovation (se tex Heckscher 1993). Jag vill invända att inte heller nätverk går fria från den ”strukturlöshetens tyranni” som Freeman (1973) talar om samt att nätverk, till skillnad från de flesta organisationer, är sammanslutningar för kommunikation, inte för produktion.

REFERENSER

- Abell, Peter (1979) ”Hierarchy and Democratic Authority”, i Lars-Erik Karlsson & Veljko Rus (red.), *Work and Power*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Abrahamsson, Bengt (1986) *Varför finns organisationer?* Stockholm: Norstedts.
- Abrahamsson, Bengt (1970) ”Homans on Exchange. Hedonism Revived”, *American Journal of Sociology*, vol. 76, no 2, September.

- Ahrne, Göran (1991) "Om sociologin och organisationsbegreppet" *Sociologisk Forskning*, nr 1.
- Argyris, Chris (1971) *Individen och organisationen*. Stockholm: Bonniers.
- Asplund, Johan (1992) *Storstäderna och det forteanska livet*. Göteborg: Korpen
- Asplund, Johan (1973) *Inledning till sturkturalismen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell
- Bennis, Warren G. (1969) *Organization Development: Its Nature, Origins, and Prospects*. Reading, Mass.: Addison-Wesley
- Berelson, Bernard & Gary A. Steiner (1964) *Human Behavior – An Inventory of Scientific Findings*, New York: Harcourt, Brace & World.
- Brodbeck, May (1968) "Individualism: Definition and Reduction", i May Brodbeck (red.), *Readings in the Philosophy of the Social Sciences*. New York: Macmillan.
- Burnham, James (1941/1960) *The Managerial Revolution*. Bloomington: Indiana University Press.
- Carnoy, Martin & Derek Shearer (1980) *Economic Democracy*. New York: M.E. Sharpe Inc.
- Cuff, E.C, W.W. Sharrock & D.W. Francis (1992) *Perspectives in Sociology*. London and New York: Routledge
- Czarniawska-Joerges, Barbara (1992) *Exploring Complex Organizations, A Cultural perspective*. London: Sage Publications
- Douglas, Mary (1986) *How institutions think*. New York: Syracuse University Press.
- Elster, Jon (1979a) *Ulysses and the Sirens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon (1979b) *Forklaring og dialektikk. Oslo 1979*: Pax Forlag A.S.
- Elster, Jon (1989) *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Elster, Jon (1993a) *Political Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon (1993b) *Rationality, emotions and social norms*. Synthese (forthcoming).
- Englund, Peter (1988) *Poltava. Berättelsen om en armés undergång*. Stockholm: Atlantis.
- Englund, Peter (1991) *Förflutenhetens landskap*. Stockholm: Atlantis.
- Eriksson Björn (1994) *Processes of scientific disciplination*. (Work in progress). Uppsala: Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Eriksson, Björn (1988) *Samhällsvetenskapens uppkomst*. Tierp: Hallgren & Fallgren.
- Ferguson Kathy E. (1984) *The Feminist Case against Bureaucracy*. Philadelphia, Pa.: Temple University Press.
- Fleck, Ludwik (1935/1979) *The Genesis and Development of a Scientific Fact*. Chicago: University of Chicago Press.
- Freeman, Jo (pseud. Joreen) (1973) "The Tyranny of Structurelessness", i Anne Koedt m fl (red.), *Radical Feminism*. New York: Quadrangle Books/New York Times.
- Føllesdal, Dagfinn, Lars Walløe & Jon Elster (1986) *Argumentasjonsteori, språk og vitenskapsfilosofi*. Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Gellner, Ernest (1968) "Holism versus Individualism", i May Brodbeck (red.) *Readings in the Philosophy of the Social Sciences*. New York: Macmillan.
- Heckscher, Harles C. (1993) "Foreword", i Bengt Abrahamsson, *Why Organizations?* Newbury Park: Sage Publications.
- Herbst, Phil G. (1976) *Alternatives to Hierarchies*. Leiden: Martinus Nijhoff Social Sciences Division.
- Holm, Pelle (1976) *Bevingade ord*. Fjortonde omarbetade upplagan. Stockholm: Bonniers.
- Jarrick, Arne & Johan Söderberg (1991) "Aktörsstrukturalismen: ett nytt hugg på humanvetenskapens gordiska knut". *Historisk Tidskrift*, nr 1.
- Nilsson-Stjernquist, Per (1950) *Föreningsfirmans funktion*. Lund: Gleerups.
- Olson, Mancur (1971) *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*. 2. uppl. Cambridge, mass.: Harvard University Press.

- Petri, Kristian "När den svenska mördarmaskinen drog fram", *Dagens Nyheter*, 3 november 1993.
- Pfeffer, Jeffrey (1982) *Organizations and Organization Theory*. Boston: Pitman Publishing Co.
- Ressner, Ulla (1985) *Den dolda hierarkin*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Roberts, Karlene H., Charles L. Hulin & Denise M. Rousseau (1978) *Developing an Interdisciplinary Science of Organizations*. London: Jossey-Bass.
- Rotshschild-Whitt, Joyce (1979) "The Collectivist Organization: An Alternative to Rational-Bureaucratic Models", *American Sociological Review*, vol. 44, August.
- Rothstein, Bo (1988) "Aktör-Strukturansatsen: Ett metodiskt dilemma". *Statsvetenskaplig Tidskrift*, årgång 91, nr 1.
- Udéh, Lars (1987) *Methodological individualism. A critical appraisal*. Uppsala: Uppsala Universitet (akad. avh).
- Weick, Karl E. (1976) "Educational Organizations as Loosely Coupled Systems", *Administrative Science Quarterly*, march, vol. 21, no. 5.
- Williamson, Oliver E. (1975) *Markets and Hierarchies. Analysis and Anti-Trust Implications*. New York: Free Press.

SUMMARY

Bengt Abrahamsson

Whatever happened, happened. Some notes on inner logic, especially in organizations

The notion that social events partly arise as a consequence of inner logic, i.e. that patterns and structures emerge outside of, or even in opposition against, plans and goals is a common element in social science. Inner logic is a summary term for social processes developing autonomously, i.e. without any individual or group intending them. Organizations quite often contain inner-logic processes. If, as this author maintains, fruitful organization theory has to build on rationalistic assumptions, how then do we handle instances of inner logic? A first step may be to break up the traditional link between structuralism and functionalism, maintaining the former and rejecting the latter. Organizations are intentionally dynamic, i.e. depend on order and predictability. To the extent that inner-logic processes appear in organizations, they should be analysed as confrontations between opposing rationalities rather than as spontaneous reactions of a "system". Also, frequently recurring organizational forms such as hierarchy are more fruitfully regarded as e.g. transaction-cost outcomes rather than as functional responses to system needs. Rationalism and structuralism are compatible, rationalism and functionalism are not.

Begreppet solidaritet i generationsstudier – en kritisk diskussion

GUNHILD HAMMARSTRÖM
Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Inledning

Vid studier av relationer mellan generationer har, framför allt i västeuropeiska och amerikanska undersökningar, begreppet solidaritet använts som sammanfattande begrepp för att beskriva generationernas förhållande till varandra. Själva begreppet solidaritet har en lång sociologisk tradition från Comte och Durkheim, där det betecknar sammanhållning på samhällsnivå. I generationsstudier har emellertid begreppet solidaritet använts som ett sammanfattande begrepp för att karakterisera olika beteenden och känslor i förälder–barnrelationer. Betoningen har legat på familjesammanhållning i "normala" familjerelationer, och kriser och förhållandet för sjuka äldre i behov av vård har inte beaktats. Efter att själv ha arbetat med projektet "Solidaritet mellan generationer" inom ramen för forskningsprogrammet "Äldre i samhället – förr, nu och i framtiden", har jag efterhand blivit alltmer kritisk till några av de teoretiska utgångspunkter och antaganden detta solidaritetsbegrepp bygger på. I projektet har emellertid inte frågeställningen fokuserats på själva solidaritetsbegreppet och dess innehåll utan på hur relationerna mellan generationerna kan ha påverkats av industrialisering, urbanisering och geografisk rörlighet. Syftet med föreliggande artikel är därför att diskutera solidaritetsbegreppet i generationsstudier och dess teoretiska utgångspunkter utifrån de resultat jag erhållit i mina studier (Hammarström 1986, 1989, 1993). En fragmentarisk sådan diskussion har jag dock fört i ett tidigare arbete (Hammarström 1989).

Begreppet solidaritet i generationsstudier

Begreppet solidaritet relaterat till förhållandet mellan generationer kan referera till minst två analysnivåer. Den ena nivån är den samhälleliga nivån, där solidaritet hänför sig till förhållandet mellan generationer som sociala aggregat. Exempel på denna typ av solidaritet är olika former av pensionssystem, barnbidrag, och andra socialpolitiska transfereringar. Den andra nivån rör relationer mellan individer i olika generationer, där för-

hållandet mellan föräldrar och barn och andra släktingar utgör *en* aspekt. Det solidaritetsbegrepp som behandlas här är det sistnämnda, solidaritet mellan individer som tillhör olika familjegerationer. Övriga solidaritetsbegrepp, som samhällssolidaritet och social solidaritet i smågrupper i allmänhet, kommer att beröras endast i de fall de anknyter till detta och lämnas alltså i övrigt utanför diskussionen.

Ett individorienterat solidaritetsbegrepp inriktat på generationer började utvecklas för ungefär 20 år sedan av bl a Bengtson & Black (1973) och Black & Bengtson (1974) och utgick i huvudsak från begreppet social solidaritet i smågrupper, och har därefter utarbetats ytterligare. Själva begreppet solidaritet i generationsstudier härrör emellertid bl a från Durkheims teori om arbetsfördelningen i samhället, där det betecknar sammanhållning i olika samhällstyper.

Det solidaritetsbegrepp, som Bengtson med kolleger (bl a Bengtson & Black 1973, Black & Bengtson 1974, Bengtson & Schrader 1982) har utarbetat, baseras på Durkheims solidaritetsbegrepp och framför allt på dennes begrepp mekanisk solidaritet, dock utan att anknyta till samhällstillstånd eller samhällsförhållanden. Det bygger även på de begrepp för familjeintegration som Nye & Rushing (1969:135–136) utarbetat, nämligen kontakt (*associational integration*), känsla (*affectional integration*) och likhet i värderingar (*consensual integration*). Nye & Rushing har i sin tur inspirerats av bl a Homans' (1950) smågruppsteori, som innebär att kontakt leder till positiva känslor vilket leder till likhet i värderingar, samt dennes utbyteteori (Homans 1960).

Black & Bengtson (1974) såg begreppet solidaritet som en interaktion av kontakt, känsla och likhet i värderingar. Solidaritetsbegreppet definierades därefter av Bengtson et al (1976) som den enkla summan av komponenterna känsla, kontakt och likhet i värderingar, vilka antogs vara högt korrelerade med varandra. En teoretisk modell utvecklades, där dessa tre komponenter antogs utgöra dimensioner i *ett* överordnat sammansatt begrepp.

Det solidaritetsbegrepp Bengtson & Schrader (1982) senare utvecklat för undersökningar av familjegerationer bygger på dessa antaganden. De har emellertid lagt till ytterligare komponenter, nämligen funktionell solidaritet eller handlingssolidaritet, normativ solidaritet samt familjestruktur och geografisk närhet, i syfte att ytterligare utveckla ett familjesolidaritetsbegrepp baserat på likhet mellan familjemedlemmarna utifrån Durkheims begrepp mekanisk solidaritet.

Nominella definitioner och olika formella modeller har successivt utarbetats i syfte att åstadkomma en övergripande teori om familjesammanhållning, men den har först på senare tid prövats empiriskt. Den modell, som förutsätter att kontakt, känsla och likhet i värderingar är komponenter i ett enhetligt och överordnat begrepp och därmed korrelerar med var-

andra, har prövats empiriskt av Atkinson et al (1986), varvid resultaten inte stödde detta antagande. De tre komponenterna utgjorde separata dimensioner, genom att förväntade samband mellan dem uteblev. Svagheten med studien är emellertid att den endast inkluderar en generation bestående av äldre föräldrar, och att man därför har förlitat sig på föräldrarnas uppgifter om barnens kontakter och känslor.

Även Bengtson & Roberts (1988) har prövat i vilken utsträckning begreppet solidaritet kan ses som ett enhetligt och överordnat begrepp. Förutom solidaritetskomponenterna kontakt, känsla och likhet i värderingar ingick även komponenten hjälpmönster. Två generationer studerades, en föräldrageneration och deras barn. I ett första steg baserades analysen på dyader, där varje förälder–barnpar studerades som en enhet. Eftersom det enda signifikanta samband som erhöles var mellan känsla och kontakt, medan likhet i värderingar (*consensus*) skilde sig från övriga solidaritetskomponenter, blev slutsatsen att det studerade solidaritetsbegreppet inte kunde ses som *ett* enhetligt och överordnat begrepp.

Bengtson & Roberts omformulerade därefter modellen, där bl a *consensus*komponenten ersattes av komponenten normativ solidaritet. Eftersom inriktningen på dyader, enligt Bengtson & Roberts (1988:13), kan dölja eventuella självständiga samband som kan finnas för endera parten i dyaden, studerades i ett nästa steg de antagna sambanden mellan de olika solidaritetskomponenterna på individnivå och inte på dyadnivå. Inte heller vid denna förnyade prövning stämde emellertid den antagna modellen, även om vissa samband erhöles.

Att de empiriska resultaten i de ovan nämnda undersökningarna inte överensstämmer med den tänkta modellen, kan enligt min uppfattning delvis bero på att vissa av de bakomliggande antagandena inte är tillämpbara på relationer mellan familjemedlemmar. Avsaknaden av förväntade samband har emellertid inte, såvitt mig bekant, lett till någon kritisk diskussion, eller omprövning av solidaritetsbegreppets teoretiska grundantaganden. Själva tanken att formulera ett enhetligt solidaritetsbegrepp och en teori utifrån begreppet solidaritet i generationsstudier har inte övergetts.

Det som främst studerats i tidigare undersökningar är således något olika modeller som beskriver solidaritet som ett enhetligt och överordnat begrepp. Min avsikt är inte att ånyo pröva dessa modeller, men däremot att ge en beskrivning av i vilken utsträckning mina empiriska resultat överensstämmer med en sådan modell för att utifrån det diskutera de antaganden modellen bygger på. Därför ger jag också en kortfattad beskrivning av den genomförda generationsundersökningen och presenterar de mest centrala resultaten. Eftersom de baseras på tre arbeten blir denna resultatbeskrivning av nödvändighet mycket skissartad, och tolkningar och diskussioner som ligger utanför artikelns syfte måste lämnas därhän. Det jag

främst kommer att diskutera är, om det är rimligt att se solidaritet som ett enhetligt och överordnat begrepp för att beskriva både föräldrars och barns relationer till varandra, eftersom det förutsätter att deras relationer är ömsesidiga och symmetriska. Eftersom en av de teoretiska utgångspunkterna är Durkheims begrepp mekanisk solidaritet, kommer även detta begrepp att diskuteras i relation till generationernas förhållande till varandra.

Generationsundersökningen

Tre generationer tillhörande samma familj har studerats, där utgångspunkten för urvalet varit individens position i generationskedjan. Primär urvalsenhet är gifta eller tidigare gifta kvinnor, 65 år och äldre, vilka samtliga är mödrar, här kallad den äldsta generationen. Utifrån de generationslinjer, som utgår från var och en av dessa kvinnor, gjordes för varje kvinna ett slumpmässigt urval av *en* sådan linje. Därigenom erhöles *ett* barn till kvinnorna i den äldsta generationen, den s k mellangenerationen, och i förekommande fall *ett* barn till dem i mellangenerationen, vilka utgör barnbarnsgenerationen eller den yngsta generationen. I undersökningen ingår således två föräldragenerationer och två barngenerationer. Eftersom generationslinjerna utvaldes slumpmässigt, har dock inte samtliga i mellangenerationen egna barn eller barn, som uppnår den satta åldersgränsen på 15 år för deltagande i undersökningen.

Den *äldsta generationen* består av 423 mödrar i åldern 65–97 år. Genomsnittsåldern ligger på 73 år. Drygt hälften av dem, 53 procent, är gifta, 44 procent är änkor och 3 procent är skilda. I *mellangenerationen* ingår 316 individer, varav 55 procent kvinnor och 45 procent män. Genomsnittsåldern ligger på 44 år. Majoriteten är gifta, 77 procent, 6 procent är skilda, 2 procent är änkor/änklingar, och 14 procent är ogifta. Den *yngsta generationen* består av 149 individer, varav 57 procent kvinnor och 43 procent män. Genomsnittsåldern ligger på 24 år. Majoriteten i denna generation är ogifta, 71 procent; 26 procent är gifta, 3 procent skilda och knappt 1 procent är änkor/änklingar.

Genom undersökningsuppläggningsen har det varit möjligt att jämföra dels de tre generationerna i sin helhet med varandra som kohorter, dels de två föräldragenerationerna med varandra, liksom de två barngenerationerna. Det har också varit möjligt att studera individerna inom respektive generation samt även varje generationspar, dvs varje förälder–barnpar respektive mormor/farmor–barnbarnspar, i en s k dyadanalys. Totalt ingår 888 individer mellan 15 och 97 år i undersökningen. Antalet generationspar uppgår sammanlagt till 563, varav antalet förälder–barnpar uppgår till 430 och mormor/farmor–barnbarnsparen till 133. (För en utförligare be-

skrivning av urval och undersökningsuppläggning hänvisas till Hammarström 1986.)

I den genomförda generationsstudien har jag utgått från de solidaritetskomponenter, som föreslagits av Bengtson & Schrader (1982) för undersökningar av familjgenerationer. (Se Hammarström 1986.) De komponenter som studerats är 1) värdegemenskap (*consensus*); 2) känslomässig solidaritet (*affection*); 3) kontaktmönster (*association*); 4) funktionell solidaritet, eller hjälpmönster (*functional solidarity*).

Därutöver har, som ovan nämnts, Bengtson & Schrader föreslagit ytterligare två komponenter, nämligen familjesammansättning och geografisk närhet samt normativ solidaritet. Komponenten geografisk närhet anser jag mer ha karaktär av förklarande bakgrundsvariabel och den har också använts som sådan i undersökningen, liksom även av Bengtson & Roberts (1988). Komponenten normativ solidaritet, som inbegriper uppfattningar och normer för hur man bör handla i olika situationer, uteslöts, eftersom den komponenten studerades i en annan samtida undersökning av Tornstam (1984).

Komponenten *värdegemenskap* antas inbegripa både en subjektiv aspekt och en mer objektiv, eller faktisk sådan. Med den objektiva aspekten avses att de olika parterna inom familjen de facto har gemensamma värderingar, medan den subjektiva aspekten tar fasta på i vilken utsträckning parterna anser, eller tror, att de har gemensamma värderingar.

Den faktiska aspekten av värdegemenskap har utifrån en modifierad version av Rokeach' (1973) Human Value Scale studerats genom ett antal värdefrågor, bestående av åtta värdepar, som de studerade personerna fått ta ställning till. Andelen gemensamma värdeval för respektive generationspar har använts som kriterium på faktisk värdegemenskap, eller värdelikhet, och andelen olika värdeval har sett som värdeolikhet mellan parterna (se Hammarström 1993). Den subjektiva aspekten speglar hur generationerna förhåller sig till varandra och har studerats genom frågan "Anser ni att Era och B:s, (BB:s mor/far, mormor/farmor) värderingar om livet överensstämmer med varandra?"

Känslomässig solidaritet har bl a studerats genom upplevelse av känslomässig närhet och belyser vad parterna känner för varandra. På grund av undersökningens genomförande med standardiserade och strukturerade frågor är det inte möjligt att avgöra, *hur* nära de står varandra, och inte heller *på vilket sätt* de står varandra nära, utan i stället *hurvida* de står varandra nära eller inte genom frågan "Står Ni B (BB, mor/far, mormor/farmor) så känslomässigt nära att ni kan tala om det mesta?"

Kontaktmönstren har studerats dels genom samtals- och umgängesfrekvens med tonvikt på lagd på frekvens, dels genom olika samtals- och umgängeskontakter, som mer belyser innehållet i kontakterna. Till samtalskontakterna hör, förutom samtalsfrekvens, även gemensamma samtalsäm-

nen, samt utbyte av råd och samtal om personliga angelägenheter, dvs kriterier på gemenskap och intimitet. Till umgängeskontaktarna hör, förutom umgängesfrekvens, även informella besök, samt deltagande i gemensamma familjehögtider som exempel på mer formella och traditionella kontakter, och deltagande i gemensamma aktiviteter, som inbegriper gemensam vistelse på landet eller i sommarstuga. Dessutom ingår i kontaktmönstren i vilken utsträckning initiativ till kontakt tagits och vem som tagit detta initiativ.

De *hjälp*mönster mellan generationerna som studerats är dels huruvida de ger eller lånar varandra pengar, dels om de hjälper varandra med tjänster, som hjälp i hushållet, med ärenden etc.

Genom analysen av *faktisk värdegemenskap*, som grundas på andelen gemensamma värdeval för respektive generationspar, har framkommit att det i flertalet fall föreligger i stort sett obefintliga eller mycket svaga samband mellan föräldrars och barns värdeval. De är statistiskt oberoende, och det har tolkats som att barnens värdeval i huvudsak är oberoende av föräldrarnas. Även om föräldrar och barn generellt kan sägas vara värdemässigt oberoende av varandra, finns det emellertid inom vissa familjer en relativt stor värdelikhet under särskilda betingelser. (Hammarström 1993.)

När det gäller själva andelen gemensamma och olika värdeval, föreligger det inte någon egentlig skillnad mellan de äldre och de yngre förälder–barnparen, vilket har tolkats som att det värdemässiga (o)beroendet mellan föräldrar och barn är relativt stabilt över tid. Värdelikheten (och värdeolikheten) har emellertid litet olika utseende i de äldre och de yngre förälder–barnparen, och i förhållandet mellan den äldsta generationen och barnbarnen är värdeolikheten betydligt större än för föräldrar och barn, vilket kan ses som ett tecken på en långsam värdeförändring. (Hammarström 1993.)

Bilden av *subjektiv värdegemenskap* för de tre generationerna ger en något annorlunda bild och ger intryck av en större värdegemenskap mellan föräldrar och barn än vad som är fallet för den faktiska värdegemenskapen. Den övervägande majoriteten i de båda föräldragenerationerna, 90 procent, anser, eller tror, att det föreligger en värdegemenskap med respektive barn. En något lägre andel av de båda barngenerationerna, drygt 75 procent, har motsvarande uppfattning i förhållande till föräldern. (Hammarström 1986.) Andelen ligger på ungefär samma nivå i de två föräldragenerationerna, liksom i de två barngenerationerna, och därför torde den subjektiva värdegemenskapen vara oberoende av deras respektive position i generationskedjan och tyda på en relativ stabilitet över tid. Den äldsta generationens och barnbarnens uppfattning av subjektiv värdegemenskap i förhållande till varandra är lägre än för föräldrar och barn, liksom även var fallet för den faktiska värdegemenskapen.

Den procentuella fördelningen över upplevelse av *känslomässig närhet* i de tre generationerna är ungefär densamma som för subjektiv värdegemenskap ovan. Nästan samtliga föräldrar, oavsett generationstillhörighet, anser sig stå sina barn nära, vilket även Shanas et al (1968) funnit. Liksom i en studie av Troll & Bengtson (1979) har en dryg fjärdedel av barnen uppgivit att de inte står sina föräldrar nära. I de båda föräldragenerationerna har över 90 procent uppgivit att de står sitt respektive barn känslomässigt nära, och i de båda barngenerationerna har ca 70 procent uppgivit att de står föräldern nära, vilket tyder på en stabilitet över tid på motsvarande sätt som för subjektiv värdegemenskap. I den äldsta generationen och barnbarnen i förhållande till varandra är upplevelsen av känslomässig närhet betydligt lägre. (Hammarström 1986.) Andra frågor om det känslomässiga förhållandet mellan parterna visar liknande procentuella fördelningar.

Den subjektivt upplevda värdegemenskapen, liksom banden av känslomässig närhet, är således mer omfattande nedåt i generationskedjan än uppåt. Såsom Bengtson & Black (1973:225) konstaterar, tenderar föräldrarna att betona likhet mellan generationerna, medan barnen, och framför allt barnbarnen, inte gör det på samma sätt. Den tillgivenhet som hör till föräldrarollen, är inte heller lika självklar i barnrollen. Det kan i sig vara en del i de yngres frigörelseprocess, men Teelands (1978) undersökningsresultat belyser också att de medelålders barnen anser sig ha ett ansvar för sina äldre föräldrar.

Relationen mellan generationerna som kohorter är alltså asymmetrisk. I dyadanalysen framkommer att den ömsesidiga subjektiva värdegemenskapen, liksom den ömsesidiga känslomässiga närheten, mellan förälder och barn ändå är relativt stark, och majoriteten av förälder–barnparen har samma uppfattning. För mormor/farmor–barnbarnsparen finns emellertid inte motsvarande samband, genom att barnbarnens uppfattning i dessa avseenden är helt oberoende av mormoderns/farmoderns. (Hammarström 1986.)

Faktisk värdegemenskap, dvs andelen gemensamma och olika värdeval, uppvisar inte några signifikanta samband med *subjektivt uppfattad värdegemenskap* i någon av generationsrelationerna, varför man kan fråga sig om de båda aspekterna verkligen utgör kriterier på solidaritetskomponenten värdegemenskap. Den subjektiva värdegemenskapen är således densamma, oavsett om de två parterna har gjort gemensamma värdeval eller inte. Bristen på samband skulle i och för sig kunna förklaras av att den subjektivt uppfattade värdegemenskapen syftar på andra grundläggande värden än de som ingår i de värdemönster som studerats. En annan förklaring kan vara att subjektivt uppfattad värdegemenskap mer utgör ett kriterium på den emotionella närheten mellan parterna. Det som tyder på det senare är att subjektivt uppfattad värdegemenskap samvarierar med

känslomässig närhet med högsta signifikans i samtliga generationsrelationer (Hammarström 1986).

Faktisk värdegemenskap uppvisar inte heller några signifikanta samband med upplevelsen av *känslomässig närhet* i någon av generationsrelationerna. Upplevelsen av känslomässig närhet till barn, barnbarn respektive till förälder och mormor-farmor är alltså oberoende av om parterna har gjort gemensamma värdeval eller inte. Såsom Bengtson et al (1982) konstaterat, tycks subjektiv värdegemenskap uttrycka mer av känslomässig samhörighet mellan generationerna än den faktiska värdegemenskapen.

Analysen av *kontaktmönstren* visar helt naturligt att själva samtals- och umgängesfrekvensen är mer förekommande än kontakter som utgör kriterier på gemenskap och intimitet, oavsett vilken generation som studeras. I förhållandet mellan mellangenerationen och dess icke hemmaboende barn är emellertid de olika kontakterna något mer förekommande än mellan den äldsta generationen och deras barn i mellangenerationen. (Hammarström 1986, 1989.)

Huruvida kontaktmönstren mellan generationerna är symmetriska eller asymmetriska, varierar något beroende på vilken generationsrelation och vilka kontaktvariabler som studeras. Båda föräldragenerationerna har t ex fått informella besök av sina barn i högre utsträckning än de själva gjort hos sina barn, varför deras relation även i detta avseende kan ses som asymmetrisk, men på motsatt sätt i jämförelse med känslomässig närhet och subjektiv värdegemenskap. När det gäller vem som tar initiativ till samtalskontakt, blir föräldrarna i den äldsta generationen kontaktade av sina barn i högre utsträckning än de själva tar kontakt med sina barn, och även denna relation är alltså asymmetrisk och på motsvarande sätt som för informella besök (Hammarström 1986).

För *hjälpmönstren* skiljer sig resultaten över ekonomiskt bistånd och hjälp med tjänster från varandra. Det ekonomiska biståndet är huvudsakligen enkelriktat och går från de äldre till de yngre och i ungefär samma omfattning till barn och barnbarn. Relationen mellan generationerna är alltså även i detta avseende asymmetrisk och på motsvarande sätt som för subjektiv värdegemenskap och känslomässig närhet.

Beträffande hjälp med tjänster får däremot kvinnorna i den äldsta generationen mer hjälp från sina barn än de själva ger. Det ömsesidiga utbytet av tjänster mellan parterna är inte så omfattande. (Hammarström 1986.) Att utbytet av tjänster mellan äldre föräldrar och deras medelålders barn inte är så omfattande vill Teeland (1978:67) i sin undersökning se som ett kriterium på att generationerna inte är funktionellt beroende av varandra. För mellangenerationen och dess barn är emellertid utbytet av tjänster av betydligt större omfattning och i större utsträckning ömsesidigt. I de fall det är ensidigt går det i större utsträckning från förälder till barn. Det in-

nebär att mellangenerationen är den generation som står för den största hjälpen med tjänster både uppåt och nedåt i generationskedjan. (Hammarström 1986.)

Utbytet av tjänster är alltså asymmetriskt, eller obalanserat, men åt olika håll i de äldre och de yngre förälder–barnparen. Denna skillnad i utbytet av tjänster mellan de äldre och de yngre förälder–barnparen kan förklaras av deras skilda positioner i generationskedjan, vilket innebär att hjälpmönstren avseende tjänster kan förändras under levnadsloppet. Över tid skulle därför relationen mellan förälder och barn med avseende på utbytet av tjänster kunna karakteriseras som symmetrisk.

En genomgående tendens är att både kontakterna och utbytet av tjänster avtar med ökande generationsavstånd. Generationsavståndet kommer till uttryck i att kontakterna generellt, liksom utbytet av tjänster, är lägre mellan den äldsta och den yngsta generationen än mellan de två föräldragenerationerna och deras respektive barn under i övrigt likartade strukturella omständigheter. (Hammarström 1986, 1989.) Liknande resultat har också Hill et al (1970) erhållit.

Solidaritet som ett enhetligt och överordnat begrepp

I likhet Atkinson et al och Bengtson & Roberts kan vi konstatera att solidaritet inte utgör ett enhetligt och överordnat begrepp, främst därför att komponenten *faktisk värdegemenskap* inte uppvisar några signifikanta samband med de övriga solidaritetskomponenterna. Som framgick ovan finns inte i någon av generationerna samband mellan faktisk värdegemenskap och subjektiv värdegemenskap och inte heller mellan faktisk värdegemenskap och upplevelse av känslomässig närhet. Faktisk värdegemenskap saknar betydelse även för kontakt- och hjälpmönstren mellan generationerna. De samtalar med varandra, träffas vid olika tillfällen och umgås med varandra och utbyter tjänster etc, oavsett om de gjort gemensamma eller olika värdeval.

Däremot finns vissa samband mellan de övriga solidaritetskomponenterna. Eftersom relationen mellan generationerna kan karakteriseras som asymmetrisk, om än med viss variation, har jag följt Bengtson & Roberts' (op cit s 13) förslag att solidaritetskomponenternas relation till varandra ska studeras på individnivå och inte dyadnivå. Förekomsten av samband skiljer sig därvid mellan föräldragenerationerna å ena sidan och barngenerationerna å den andra. Eftersom resultaten för de två föräldragenerationerna är likartade, kommer jag inte att särskilja dem från varandra i redovisningen nedan. Detsamma gäller de två barngenerationerna. Vidare varierar förekomsten av samband för den äldsta generationen i förhållandet till barnet i jämförelse med förhållandet till barnbarnet.

Att subjektivt uppfattad värdegemenskap sammanhänger med känslomässig närhet i samtliga generationsrelationer framgick ovan. För *föräldragenerationerna* samvarierar även kontakt- och hjälpmönstren positivt med varandra. Däremot sammanhänger varken subjektiv värdegemenskap eller känslomässig närhet till barnen med i vilken utsträckning föräldrarna träffar barnen, utbyter tjänster med dem m m. (Hammarström 1986.) Bildligt talat utgör kontakt- och hjälpmönstren å ena sidan och subjektiv värdegemenskap och känslomässig närhet å den andra två separata öar utan egentlig förbindelse med varandra.

För *barngenerationerna* i förhållande till föräldern går emellertid resultaten i förväntad riktning, under förutsättning att komponenten faktisk värdegemenskap inte ingår i analysen. Förutom att subjektiv värdegemenskap och känslomässig närhet samvarierar positivt med varandra, liksom även kontakt- och hjälpmönstren samvarierar positivt med varandra, uppvisar både känslomässig närhet och subjektiv värdegemenskap var för sig signifikanta samband med kontakt- och hjälpmönstren. (Hammarström 1986.)

Till skillnad från de undersökningar Atkinson et al och Bengtson & Roberts genomfört, har jag även möjlighet att studera hur relationen mellan solidaritetskomponenterna ser ut i en far-/morföräldrageneration och en barnbarnsgeneration. För den *äldsta generationen i förhållande till barnbarnen* finns samband mellan kontakt- och hjälpmönstren och känslomässig närhet, och mellan känslomässig närhet och subjektiv värdegemenskap. (Hammarström 1986.) Relationen mellan solidaritetskomponenterna kan alltså i detta fall beskrivas som en kedja, även om det inte är möjligt att uttala sig om den kausala riktningen i den.

För *barnbarnen* i förhållande till mormodern/farmodern i den äldsta generationen är bilden densamma som för barngenerationerna i förhållande till föräldern. Komponenterna subjektiv värdegemenskap, känslomässig närhet och kontakt- och hjälpmönstren samvarierar alla med varandra. (Hammarström 1989.)

I relationerna *nedåt* i generationskedjan uppvisar således subjektiv värdegemenskap samband endast med känslomässig närhet. Känslomässig närhet sammanhänger för den äldsta generationen även med kontakt- och hjälpmönster i förhållandet till barnbarnen. När det gäller relationerna *uppåt* i generationskedjan, sammanhänger subjektivt uppfattad värdegemenskap både med känslomässig närhet och med kontakt- och hjälpmönstren. Även känslomässig närhet sammanhänger med kontakt- och hjälpmönstren uppåt i generationskedjan.

Vi har alltså kunnat konstatera att solidaritet mellan familjgenerationer i empiriskt avseende inte utgör *ett* enhetligt och överordnat begrepp, eftersom de förutsatta sambanden mellan de olika solidaritetskomponenterna inte erhålles vid empirisk granskning. Det gäller särskilt för de båda för-

äldragerationernas förhållande till de egna barnen, men även för barn-generationerna i relationerna uppåt då komponenten faktisk värdegemenskap ingår i analysen. Beroende på vilken generation som analyseras, varierar alltså antalet erhållna samband mellan de olika solidaritetskomponenterna. Skillnaden i resultat mellan relationerna uppåt i generationskedjan och relationerna nedåt kan delvis förklaras av att förhållandet mellan föräldrar och barn, och mellan mormor/farmor och barnbarn, kan karakteriseras som asymmetrisk. Det i sin tur beror främst på att familje- och generationspositionerna har olika karaktär, och att de därför inte är jämförbara med varandra.

Avsaknaden av förväntade empiriska samband torde därför bero på att de teoretiska antaganden, som solidaritetsbegreppet grundar sig på, inte är överförbara till förhållandet mellan olika familjegenerationer. Som framgått tidigare utgår begreppet solidaritet applicerat på generationer från begreppet social solidaritet, som hänför sig till smågrupper, där bl a Homans' smågruppsteori nämnts, vilken innebär att kontakt leder till positiva känslor, som i sin tur leder till likhet i värderingar. Det som är utmärkande för smågrupper är bl a – och kanske det viktigaste i detta sammanhang – att tillhörigheten till gruppen är frivillig. Familjen, och generationskedjan, är inte en sådan fritt vald grupp, vilket i och för sig även Bengtson & Roberts (1988) konstaterat. Familjens normativa förväntningar avseende beteende skiljer sig också från andra grupper, framför allt därför att sanktionsmöjligheterna till bl a uteslutning ur gruppen är färre, eller snarast näst intill obefintliga. På grund av familjens speciella karaktär av primärgrupp, som man föds in i eller som man genom reproduktion bidrar till, är förhållandet mellan familjemedlemmar i olika generationer betydligt mer komplicerat än i andra typer av smågrupper och kan inte helt jämföras med sådana.

Eftersom föräldrar och barn på grund av sina specifika familje- och generationspositioner skiljer sig sinsemellan från varandra, torde det vara svårt att finna ett enhetligt och överordnat begrepp, som båda generationernas relationer ryms inom. Därför är det sannolikt inte tillräckligt att modifiera den modell, som är tänkt att beskriva begreppet solidaritet, genom att byta ut komponenten likhet i värderingar mot normativ solidaritet, vilket Bengtson & Roberts föreslagit.

Mekanisk solidaritet mellan generationer?

En av de teoretiska utgångspunkterna för begreppet solidaritet i generationsstudier utgörs som framgått av Durkheims solidaritetsbegrepp, som ingår i hans teori om samhälllig förändring (Durkheim 1964). Enligt Durkheim har det skett en förändring från mekanisk till organisk solidaritet, en förändring från en samhällstyp som karakteriseras av låg grad av

arbetsfördelning och likhet i värderingar till en samhällstyp som karakteriseras av hög grad av arbetsfördelning och låg grad av likhet i värderingar. Durkheim har själv inte behandlat solidaritet på individnivå, men nämner dock parentetiskt solidaritet inom familjen, som utgår från arbetsfördelningen mellan könen och som benämnes konjugal solidaritet (Durkheim 1964:17–20, 61).

Durkheims begrepp mekanisk solidaritet, som Bengtson med kolleger (bl a Black & Bengtson och Bengtson & Schrader) refererar till, bygger på den likhet mellan samhällsmedlemmarna avseende värden, normer, föreställningar m m, som härrör ur låg grad av arbetsfördelning mellan samhällsmedlemmarna, och som manifesteras i den repressiva, straffande lagen. De torde således ha menat att familjen idag skulle kunna karakteriseras av mekanisk solidaritet, som innebär likhet i värderingar och låg grad av arbetsfördelning, även om de har betonat just likheten och inte egentligen berört graden av arbetsfördelning.

Den bild som ovan givits av förhållandet mellan generationerna skiljer sig från det som utmärker Durkheims begrepp mekanisk solidaritet, men även från dennes begrepp organisk solidaritet. Även om samhälle och familj inte är jämförbara enheter genom att familjen ingår i samhället, har familjen, som jag ser det, genomgått en annan utveckling än den Durkheim beskrivit för samhällen. Efter en idé från Allardt (1965) har jag schematiskt försökt illustrera deras respektive förändring med hjälp av Durkheims begrepp arbetsfördelning och likhet. Se figur 1. Enligt Durkheim har det skett en samhällelig förändring från mekanisk till organisk solidaritet, från cell 1 till cell 4. För familjen däremot torde en mer adekvat beskrivning vara en förändring från cell 2 till cell 3.

Figur 1: Förhållandet mellan arbetsfördelning och likhet i värden, normer, etc.

		Arbetsfördelning	
		Låg grad	Hög grad
Likhet i värden, normer, etc	Hög grad	1) Mekanisk solidaritet	2) Traditionell familjetyp
	Låg grad	3) Modern familjetyp	4) Organisk solidaritet

I och för sig var hushållet den dominerande institutionen i det förindustriella samhället, inte bara för reproduktion utan även för produktion och därmed för arbetsfördelningen. Denna hushållstyp, som skall ses som den traditionella familjens förebild, kan egentligen inte särskiljas från samhället och borde därför placeras i cell 1. Med avseende på variablerna arbetsfördelning och likhet skiljer sig emellertid idealtypen av den traditionella familjen–hushållet från den samhällstyp som karakteriseras av mekanisk solidaritet. Idealtypen av den traditionella familjen, som ju antas inbegripa flera generationer i en sk storfamilj, utmärks av klart specificerad arbets- och rollfördelning samt hög grad av likhet i värden och normer. Den kan därför inplaceras i cell 2. Det är en familjetyp med en klart definierad auktoritetsstruktur, och där familjemedlemmarna samtidigt är ömsesidigt och funktionellt beroende av varandra.

Idealtypen av den moderna familjen återfinns i cell 3. Det som utmärker den i jämförelse med den traditionella är att det, liksom i samhället i enlighet med Durkheim, föreligger en relativ olikhet i värden, normer etc, mellan olika familjegerationer. När det gäller arbetsfördelningen inom familjen, torde däremot i jämförelse med samhället en rakt motsatt utveckling ha ägt rum, dvs från hög grad av arbetsfördelning med strikt rolluppdelning till en lägre grad av arbetsfördelning och mer diffus rolluppdelning. Enligt Parsons (1955) kännetecknas den moderna familjen av relativt mindre omfattande rollfördelning och mer diffusa rollförväntningar. Familjemedlemmarna är därigenom i relativt avseende mer oberoende av varandra. I gengäld har enligt Parsons de emotionella banden ökat. (Huruvida det senare överensstämmer med faktiska förhållanden går inte att avgöra utifrån min analys, eftersom den inte sträcker sig över tillräckligt lång tid. Vad resultaten emellertid utpekar är en relativ stabilitet i de känslomässiga banden mellan föräldrar och barn.)

Med Parsons' terminologi, som tar fasta på funktionsdifferentieringen mellan familj och samhälle, kännetecknas den moderna familjen av diffus solidaritet. Karakteristiken baseras på familjens mindre specifika funktioner i jämförelse med exempelvis skola eller arbetsplatser. De senare karakteriseras av mer specifika funktioner och roller, dvs en högre grad av professionalisering. I familjen ligger tyngdpunkten på känslomässig solidaritet och partikularitet i motsats till konkurrens och universalism. (Parsons 1951:154 ff.)

Den idealtypiska beskrivningen av familjens förändring förefaller inte passa in i Durkheims teori om arbetsfördelning och förändringen från mekanisk till organisk solidaritet. Utgångspunkten i framför allt dennes begrepp mekanisk solidaritet kan därför sägas vara mindre lämplig för att analysera relationer mellan generationer. Föreställningen om familjens förändring överensstämmer mera med Tönnies (1957) begreppspar *Gemeinschaft* och *Gesellschaft*. Tönnies fäster uppmärksamheten på de sociala

band som finns mellan familjemedlemmar, medlemmar i andra grupper och samhällen. Det som utmärker *Gemeinschaft* är djupa personliga relationer och gemensamma trosföreställningar, vilket borgar för en stark social organisation, medan *Gesellschaft* karakteriseras av opersonliga kontraktrelationer.

Samhörighet eller sammanslutning

Genom analysen har vi således kunnat konstatera att utgångspunkten i Durkheims teori om arbetsfördelning, och framför allt begreppet mekanisk solidaritet, varit mindre lämplig för att analysera relationer mellan familjgenerationer. Vi kan vidare konstatera att begreppet solidaritet inte utgör ett enhetligt och överordnat begrepp, eftersom de olika solidaritetskomponenterna inte samvarierar med varandra såsom förutsatt. Antalet samband mellan solidaritetskomponenterna är också betydligt färre i föräldragenerationerna än i barngenerationerna, vilket beror på att föräldrars relationer till sina barn skiljer sig från barns relationer till sina föräldrar. Deras förhållande till varandra skiljer sig alltså från det som utmärker medlemmarna i andra smågrupper, där grupptillhörigheten till skillnad från familjetillhörigheten grundar sig på frivillighet. Den teoretiska utgångspunkten i begreppet social solidaritet i smågrupper kan därför ha grundats på ett felaktigt antagande om hur förälder–barnrelationer ser ut i verkligheten och i stället kanske mer på en önskan om hur man anser att det borde vara. Det har dock varit fullt möjligt att beskriva och analysera relationerna mellan de tre generationerna genom de olika solidaritetskomponenterna, även om själva *begreppet* solidaritet inrymmer teoretiska antaganden som inte håller vid en empirisk granskning.

Det kan emellertid vara teoretiskt fruktbart att söka alternativa begrepp för att beskriva och analysera relationer mellan generationer. Redan ovan har jag nämnt Tönnies begreppspär *Gemeinschaft* och *Gesellschaft*. Ett mer spännande alternativ erbjuder Webers begrepp samhörighet (*Vergemeinschaftung*) och sammanslutning (*Vergesellschaftung*), som denne utvecklat utifrån Tönnies begrepp. Med begreppet samhörighet avser Weber en social relation, där det sociala handlandets inriktning beror av en subjektiv känsla av samhörighet hos parterna, vilken kan vara affektiv eller traditionell. Med begreppet sammanslutning betecknas en social relation, där det sociala handlandets inriktning är beroende av en rationell överenskommelse, som kan vara en värde- eller målrationellt motiverad intressekompromiss eller intressegemenskap mellan de deltagande parterna. (Weber 1968:29.)

Begreppen samhörighet och sammanslutning utgår från Webers handlingstypologi, och därför skulle begreppen affektivt och traditionellt hand-

lande respektive värderationellt och målrationellt handlande kunna vara användbara för att analysera relationer mellan generationer. Webers begrepp värderationellt och målrationellt är idealtyper för rationellt handlande, och en handling är rationell enligt Weber, om den dels är orienterad efter ett medvetet och entydigt formulerat mål eller värde, dels begagnar de medel som enligt tillgänglig kunskap bäst leder till förverkligandet av målet eller värdet. Affektivt och traditionellt handlande är i Webers terminologi icke-rationella handlingar och skiljer sig därmed från värderationella och målrationella handlingar. (Weber 1968:18 ff).

Målrationellt handlande innebär att individen noggrant beräknar och väljer de effektivaste medlen för att nå sitt utvalda mål, dvs en instrumentalistisk inställning.

Värderationellt handlande relaterar sig till grundläggande värden som ära och pliktuppfyllelse, som är medvetet formulerade. Genom sitt handlande tror sig aktören förverkliga sina ideal med hjälp av moraliskt goda medel. (Weber 1968:18 ff.)

Det *affektiva* handlandet är en direkt följd av känslor, där det inte förekommer medvetet uttryckta värden eller rationella beräkningar av lämpliga medel. Det är alltså fråga om ett rent emotionellt uppträdande, och dess mening ligger i handlingen för dess egen skull. Gemensamt för affektivt och värderationellt handlande är att meningen med handlingen ligger i handlingen som sådan. Den handlar affektivt som tillfredsställer *sina* behov. Den handlar värderationellt som utan avseende på de förutsebara följderna handlar i överensstämmelse med *sin* övertygelse om vad plikt etc bjuder. De två handlingstyperna skiljer sig från varandra genom att i det sistnämnda fallet är de yttersta målen för handlandet medvetet formulerade. Affektivt handlande kan bli målrationellt eller värderationellt, om handlandet är en medveten avreagering på känslomässig spänning. (Weber 1968:18 ff.)

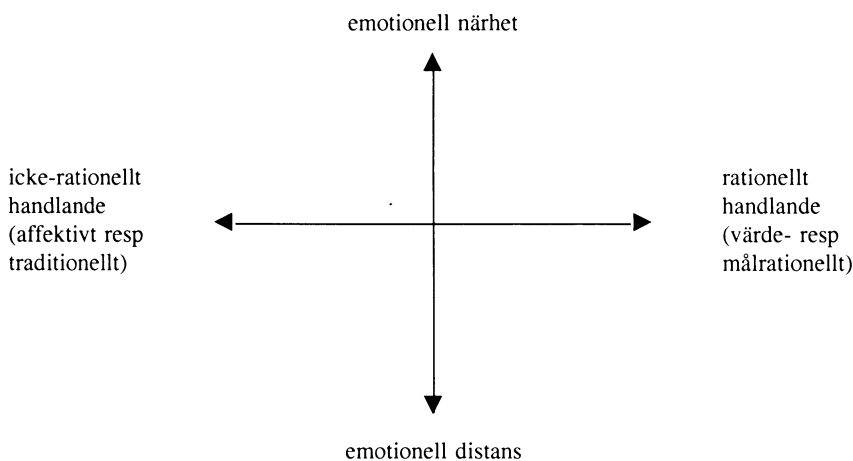
Ett *traditionellt* handlande i sin tur utgörs av vanemässigt beteende till följd av vedertagna seder och bruk. Den handlande reflekterar inte över skälet till sin handling utan den är helt automatisk. Traditionella handlingar kan emellertid enligt Weber närma sig värderationella, eftersom bindningen vid det invanda kan upprätthållas medvetet. (Weber 1968:18 ff.)

Enligt Weber varierar det emellertid inom vida gränser i hur hög grad familjen upplevs som samhörighet eller sammanslutning (Weber 1968:20). I vilken grad relationerna mellan generationerna ska kunna karakteriseras som samhörighet (*Vergemeinschaftung*) eller sammanslutning (*Vergesellschaftung*), är då beroende av om olika kontakt- och hjälpmönster är betingade av känslor eller utgör ett vanemässigt beteende som följer av vedertagna seder och bruk, eller om de är beroende av en rationell överenskommelse mellan parterna.

Eftersom det affektiva och det traditionella handlandet kan närma sig det värde- och målrationella handlandet i de fall det upprätthålles medvetet, skulle det även vara möjligt att empiriskt identifiera andra typer av generationsrelationer utifrån en kombination av begreppen affektivt och traditionellt handlande och värde- och målrationellt handlande. Därmed skulle det alltså vara möjligt att försöka urskilja i vilken utsträckning olika generationsrelationer skulle kunna karakteriseras av egenskaper som i huvudsak tyder på samhörighet (*Vergemeinschaftung*) respektive sammanslutning (*Vergesellschaftung*), eller i vilken utsträckning de karakteriseras av olika kombinationer av icke-rationellt och rationellt handlande, där visst handlande mellan parterna kan karakteriseras som affektivt eller traditionellt och annat som värde- eller målrationellt. Teoretiskt skulle det vara möjligt att identifiera olika typer av generationsrelationer, som beskriver ett kontinuum från samhörighet till sammanslutning, där nya relationer skulle kunna avgränsas teoretiskt och empiriskt och ges nya benämningar.

En typ av generationsrelation, som ligger utanför ett tänkt kontinuum med utgångspunkt från Webers begrepp samhörighet och sammanslutning, är emellertid den där det sociala handlandet i stort sett är obefintligt, men där det ändå finns en vetskap om att man tillhör samma släktkedja. Denna relation skulle då definitionenslignat inte kunna benämnas som en "social" relation, även om de båda parterna skulle ha olika känslor gentemot varandra. Om man därför kompletterar Webers polära begrepp rationellt och icke-rationellt handlande med ett annat polärt begreppspår, exempelvis emotionell närhet och distans, vilket kan åskådliggöras som ett kors som i figur 2, skulle den empiriska verkligheten av olika generationsrelationer kunna preciseras och förtydligas och ge upphov till ytterligare beskrivande begrepp. Genom de komplementära begreppen emotionell närhet och distans skulle även det rent känslomässiga förhållandet kunna beaktas, vilket helt naturligt inte ingår i Webers handlingstypologi men däremot i Bengtson med kollegers solidaritetsbegrepp.

Figur 2: Handlande och känsla

Eftersom det med hänvisning till mina resultat ovan är troligt att relationen ser olika ut, beroende på om vi utgår från föräldragenerationen eller från barngenerationen, eller från far-/morföräldragenerationen i jämförelse med barnbarnsgenerationen, skulle det vara möjligt att med utgångspunkt från Webers begrepp identifiera generationsrelationer, där båda generationerna utmärks av i huvudsak likartade handlingsmönster i antingen den ena eller den andra änden av skalan, respektive av olikartade handlingsmönster. Det skulle även vara möjligt att studera om det finns en skillnad mellan olika generationsförhållanden, dvs föräldrar–barn respektive far/morföräldrar–barnbarn, beroende på vilken fas i levnadsloppet och familjelivscykeln parterna befinner sig och urskilja om det är någon skillnad mellan äldre och yngre förälder–barnrelationer respektive mellan förälder–barn och far-/morföräldrar–barnbarn.

Då man formulerar antaganden och hypoteser, styrs man inte sällan av egna omedvetna och medvetna föreställningar och önskningsar, och det ligger därför nära till hands att anta att föräldrars och barns kontakt- och hjälpmönster i förhållande till varandra i huvudsak kan karakteriseras som affektivt och traditionellt handlande, dvs som samhörighet (*Vergemeinschaftung*), åtminstone i relationens begynnelse, för att möjligen så småningom i samband med parternas ökande ålder kunna övergå till alltmer värderationellt handlande, dvs en social relation som empiriskt utgör en kategori liggande mellan Webers idealtypiska begreppspår med egenskaper delvis utmärkande för dem båda. Om vi dock ska beakta Webers tes att samhället och dess institutioner går mot en ökande rationalisering, där det rationella handlandet vinner terräng på bekostnad av affektivt och traditionellt handlande, och det målrationala handlandet ökar på bekostnad

av det värderationella, är det möjligt att generationsrelationerna i framtiden i ökande utsträckning skulle karakteriseras av värderationellt och framför allt målrationellt handlande och därmed närma sig begreppet sammanlutning (*Vergesellschaftung*).

För att det ska vara möjligt att tillämpa Webers handlingstypologi på relationer mellan generationer krävs emellertid en helt annan typ av studie än den jag själv genomfört baserad på standardiserade och strukturerade frågor. I stället skulle den inrikta sig på parternas medvetna eller omedvetna motiv och avsikter med kontakt- och hjälpmönstren. En sådan undersökning skulle lämpligen bestå av djupintervjuer i form av samtal om olika kontakt- och hjälpmönster. För att det ska vara möjligt att identifiera i vilken utsträckning kontakt- och hjälpmönster ska kunna betecknas som affektivt respektive vanemässigt traditionellt handlande, såsom icke medvetna handlingar, eller som värde- eller målrationellt handlande, fordras en stor lyhörddhet i intervjusituationen med tränade intervjuare, eftersom motiven med handlandet torde ses som medvetet formulerade i de fall de formuleras öppet. I så fall skulle handlandet betecknas som antingen värderationellt eller målrationellt beroende på de uttalade motiven till handlandet. I en mer standardiserad och strukturerad undersökning skulle det således inte vara möjligt att identifiera det oreflekterade handlandet, dvs det affektiva och traditionella, eftersom själva frågekonstruktionen förutsätter att de tillfrågade intervjupersonerna tvingas ta ställning till redan formulerade motiv och intentioner. Därför ska Webers begrepp här endast ses som ett teoretiskt möjligt alternativ till solidaritetsbegreppet vid framtida studier av relationer mellan generationer.

Sammanfattning

Vid analysen av solidaritetsbegreppet har det visat sig att flera av de antaganden det bygger på inte håller vid en empirisk granskning. Utgångspunkten i Durkheims teori om arbetsfördelning, och framför allt begreppet mekanisk solidaritet, kan sägas vara mindre lämplig för att analysera relationer mellan familjgenerationer. Vi kan vidare konstatera att begreppet solidaritet inte utgör ett enhetligt och överordnat begrepp, eftersom de olika solidaritetskomponenterna inte samvarierar med varandra såsom förutsatt. Antalet samband mellan solidaritetskomponenterna är också betydligt färre i föräldragenerationerna än i barngenerationerna, vilket beror på att föräldrars relationer till sina barn skiljer sig från barns relationer till sina föräldrar. Den teoretiska utgångspunkten för solidaritetsbegreppet kan därför ha grundats på ett felaktigt antagande om hur förälder-barnrelationer ser ut i verkligheten och i stället kanske mer på ett önskan om hur man anser att det borde vara.

Som ett alternativ till solidaritetsbegreppet vid analys av relationer mellan generationer har jag därför föreslagit Webers handlingstypologi med utgångspunkt från hans begrepp samhörighet (*Vergemeinschaftung*) och sammanslutning (*Vergesellschaftung*), där det enligt Weber varierar inom vida gränser i vilken utsträckning familjen kan karakteriseras som det ena eller det andra. Begreppen samhörighet och sammanslutning korresponderar med Webers handlingstypologi, där samhörighet baseras på affektiv och traditionell handling såsom varande icke-rationella handlingstyper, och sammanslutning baseras på rationella handlingar, dvs målrationalitet och värderationalitet. De kan beskrivas som två polära punkter på en axel eller ett kontinuum. Även om Webers begrepp samhörighet och sammanslutning utgör idealtypiska begrepp åtskilda från varandra, skulle det kunna vara empiriskt möjligt att identifiera olika generationsrelationer även utifrån en kombination av rationellt och icke-rationellt handlande. För att ge ytterligare möjlighet till preciseringar av olika generationsrelationer skulle Webers begrepp kunna kompletteras med en korsande axel bestående av de polära ytterpunkterna emotionell närhet och distans, vilket skulle kunna ge upphov till nya beskrivande begrepp. För att tillämpa Webers handlingstypologi krävs emellertid en helt annan typ av studie än den jag genomfört, en studie som inriktar sig på parternas motiv och avsikter avseende kontakt och gemenskap. Webers handlingstypologi och begreppen samhörighet och sammanslutning skall därför ses som ett alternativt analysinstrument till solidaritetsbegreppet vid framtida studier av relationer mellan familjegenerationer.

REFERENSER

- Allardt, E. 1965. *Samhällsstruktur och sociala spänningar*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Atkinson, M.P., Kivett, V.R., Campbell, R.T. 1986. 'Intergenerational solidarity: An examination of a theoretical model'. *Journal of Gerontology*, 41, 408–416.
- Bengtson, V.L., Black, K.D. 1973. 'Intergenerational relations and continuities in socialization'. Baltes, P.B., Schaie, K.W. (eds): *Life-Span Developmental Psychology: Personality and Socialization*. New York: Academic Press.
- Bengtson, V.L. et al. 1976. 'The "Generation Gap" and aging family members: Towards a conceptual model'. Gubrium, J.F. (ed): *Time, Roles, and Self in Old Age*, 237–263. New York: Human Sciences Press.
- Bengtson, V.L. et al. 1982. 'Aging, generations, and relations between age groups'.
- Binstock, R., Shanias, E. (eds): *Handbook of Aging and the Social Sciences*. 2nd ed. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Bengtson, V.L., Schrader, S.S. 1982. 'Parent-child relations: The measurement of intergenerational interaction and affect in old age'. Mangen, D.J., Peterson, W.A. (eds): *Research Instruments in Social Gerontology*. Vol. 2. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bengtson, V.L., Roberts, R.E.L. 1988. 'Parent-child solidarity in aging families: An exercise in theory construction'. Paper prepared for the 18th Annual Theory Construction and Methodology Workshop prior to the National Council on Family Relations Annual meetings, Philadelphia, PA, November 12.

- Black, K.D., Bengtson, V.L. 1974. 'The measurement of family solidarity: An intergenerational analysis'. Paper presented at the Theory Construction and Methodology Workshop of the National Council on Family Relations, August 24.
- Durkheim, E. 1964 (1893). *The Division of Labour in Society*. Trans George Simpson. New York: The Free Press of Glencoe.
- Hammarström, G. 1986. *Solidaritetsmönster mellan generationer*. Projektet "Äldre i samhället – förr, nu och i framtiden", Arbetsrapport 27. Uppsala universitet: Sociologiska institutionen.
- Hammarström, G. 1989. *Möten mellan generationer*. Projektet "Äldre i samhället – förr, nu och i framtiden", Arbetsrapport 31. Uppsala universitet: Sociologiska institutionen.
- Hammarström, G. 1993. *Värdeförändring och kontinuitet i tre generationer*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Sociologica Upsaliensia 37. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hill, R. et al. 1970. *Family Development in Three Generations: A Longitudinal Study of Changing Family Patterns of Planning and Achievement*. Cambridge Mass: Schenkman Publ Comp, Inc.
- Homans, G.C. 1950. *The Human Group*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Homans, G.C. 1961. *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Nye, F., Rushing, W. 1969. 'Toward family measurement research'. Hadden, J., Borgatta, E. (eds): *Marriage and Family*. Illinois: Peacock.
- Parson, T. 1951. *The Social System*. Glencoe, ill.: The Free Press.
- Parsons, T. 1955. 'The stability of the American family system'. Parsons, T., Bales, R.F. (eds): *Family, Socialization and Interaction Process*, 3–9. Glencoe, Ill.: The Free Press.
- Rokeach, M. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press, Mac Millan Publ Co, Inc.
- Shanas E. et al. 1968. *Old People in Three Industrial Societies*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Teeland, L. 1978. *Keeping in Touch: The Relation Between People and Their Adult Children*. Monografi 16. Göteborgs universitet. Sociologiska institutionen.
- Tornstam, L. 1984. *Sociala attityder till äldre*. Projektet "Äldre i samhället – förr, nu och i framtiden", Arbetsrapport 19. Uppsala universitet: Sociologiska institutionen.
- Troll, L.E., Bengtson, V.L. 1979. Generations in the family. Burr, W.R., Nye, F.I., Reiss, J.L. (eds): *Contemporary Theories about the Family*, Vol I: Research-based Theories. New York: The Free Press, Mac Millan Publ Co, Inc.
- Tönnies, F. 1957 (1887). *Community and Society*. Trans and ed: Charles P. Loomis. East Lansing: Michigan State University Press.
- Weber, M. 1968 (1921). *Ekonomi och samhälle*. Lund: Argos.

SUMMARY

Gunhild Hammarström

Solidarity in intergenerational studies – a concept under debate

In intergenerational studies the concept of 'solidarity' has been crucial in analyses of the relations between the generations. The concept of 'solidarity' is based on Durkheim's concept of 'mechanic solidarity', and is developed out of theories about cohesion in small groups presuming connections between contact, affection and value similarity. The concept of 'intergenerational solidarity' is assumed to be a single higher-order construct of various dimensions correlated with each other. Some earlier empirical studies fail to support these presumptions, which in spite of this has not led to a critical discussion, or reconsideration, of the theoretical presumptions of this concept. The purpose of this presentation is to put

the concept of 'intergenerational solidarity' under debate in the light of these earlier results and of empirical results from a Swedish survey conducted in three family generations. The survey includes two parent generations; one older and one middle-aged, and two child generations; the middle-aged ones and one younger generation, totally 888 subjects between 15 and 97 years of age. The analyses show that presumed connections between the various solidarity dimensions are lacking. The lack of correlations refer especially to the parent generations, and to a lesser degree to the child generations, which might be explained by the asymmetric relationship between parents and children. Theoretically, this lack of correlation might be due to its origin in small group theory and its presumption of voluntary group membership. Family and kinship relations are not voluntary, and as intergenerational relationships are asymmetric, it would be difficult to find a unitary and higher-order concept suitable for both parents and children. The analysis suggests that Durkheim's concept of 'mechanic solidarity' does not apply to family and kinship relations. The conclusion is that some of the theoretical presumptions concerning the concept of 'intergenerational solidarity' are not applicable to family and kinship relations. As an alternative to the concept of 'solidarity', Weber's concepts of *Vergemeinschaftung* and *Vergesellschaftung* are suggested.

Den svenska sociologins dolda historia – fallet Gustaf Steffen

INGALILL ERIKSSON

Institutionen för samhällsvetenskap, Mitthögskolan i Sundsvall

Enligt den svenska sociologins historieskrivning utgjordes starten av att Torgny Segerstedt tillträdde den första professuren 1947 i Uppsala. Därefter följde Gunnar Boalt i Stockholm 1954, Gösta Carlsson i Lund 1956, Edmund Dahlström i Göteborg 1960 och Georg Karlsson i Umeå 1965. Gustaf Steffen, professor i nationalekonomi och sociologi 1903–1929 (fram till sin död), vid Göteborgs högskola brukar inte komma med i historieskrivningar, officiella sammanställningar eller i för allmänheten tillgängliga uppslagsböcker. (*Sociologin i Sverige*, 1988, *Bra Böckers lexikon*, band 19, 1981) Detta är något märkligt. Han kunde mycket väl ha lyfts fram som den svenske representanten bland tidiga europeiska sociologer. Han var född samma år som Max Weber, 1864.

Syftet är här att beskriva osynliggörandet av den första pionjärtiden inom svensk sociologi, samt ge en sammanfattande bild av Gustaf Steffens liv och verk. Efter dessa två delar följer ett försök till analys av orsakerna till osynliggörandet. Avslutningsvis vill jag peka på en förnyad aktualitet den sociologi får idag, som Gustaf Steffen stod för i början av seklet. Det finns också anledning att i detta sammanhang kritiskt reflektera kring hans kombination av utvecklingslära och intuitionsfilosofi.

I. Den svenska sociologins historieskrivning

I den utvärdering som gjordes av svensk sociologi 1987 återfinns en genomgång av ämnets utvecklingslinjer före och efter 1970. Författaren till det historiska avsnittet, Erik Allardt, beskriver det amerikanska inflytandet på svensk sociologi, något som även tidigare påtalats och analyserats (Allardt, 1973; Zetterberg, 1966) Det är att märka att Erik Allardt påstår att de första svenska sociologerna var amerikainfluerade. ”Man kan säga det så att de första svenska sociologerna snabbt kände sig hemmastadda med det variabelspråk och krav på operationella definitioner som utmärkte amerikansk sociologi” (*Sociologin i Sverige*, 1988:35).

I utvärderingsrapporten om svensk sociologi, beställd av Humanistiska-samhällsvetenskapliga forskningsrådet och UHÄ, nämns inte namnet Gustaf Steffen. Den bild som ges är att sociologin startade på 1940-talet.¹

1987 publicerades också en antologi, författad av verksamma sociologer (Fridjonsdottir, 1987). Antologin hade som syfte att presentera histo-

ria, aktuella problem och olika perspektiv. Gustaf Steffen omnämndes här i tre av bidragen, däribland i redaktörens avslutande kapitel:

Den svenska sociologins akademiska historia inleds egentligen 1903, då Gustaf Steffen kallades till en professur i nationalekonomi och sociologi vid Göteborgs universitet. Steffen som författade arbeten om bl a materialistisk historieuppfattning, sociala frågor och socialpsykologi, var influerad av flera samtida strömningar i europeiskt samhällstänkande, såsom fabianerna i England, den franska filosofen Henri Bergson och tysk sociologi. Gustaf Steffen bildade emellertid ingen sociologisk "skola" omkring sig och hans påverkan på svensk sociologis vidare utveckling är outhärdligt liten. (Fridjonsdottir, 1987:254)

På hedersplats i historieskrivningen hamnar Torgny Segerstedt. Det är ingen slump att såväl utvärderingen, som den samlande antologin utkom på jämna år efter Segerstedts tillträde. Torgny Segerstedt hamnar också på hedersplats i denna jubileumsantologi med ett inledningskapitel om "Svensk sociologi förr och nu" (Segerstedt, 1987:11–20). Segerstedts mycket korta beskrivning av sin föregångare sker i nedvärderande ordalag. Läsaren får en uppfattning om att professor Steffens största insats varit att skriva reportage och texter om "Världsåldrar". Avståndstagandet paras med en mycket kort och ofullständig uppräkningslista av Steffens skrifter. Detta är vad som står i Segerstedts artikel:

Gustaf Steffen fick 1903 en professur i nationalekonomi och sociologi vid Göteborgs Högskola. Steffen hade varit journalist och gjort reportage om de engelska arbetarnas villkor. Han var samtidigt influerad av den franska filosofen Henri Bergsons intuitionsfilosofi och förmodligen därför inte så benägen att ägna sig åt tung datainsamling. Han skrev bl a några digra volymer om Världsåldrarna. Carl Arvid Hessler prisar honom som en inspirerande lärare. Som så ofta måste man konstatera att en akademisk lärares inflytande är en svårämbar faktor. (Segerstedt, 1987:12)

Steffens verk *Sociologi. En allmän samhällslära*, som utkom i fyra delar 1910–1911 och som omfattade nära 800 sidor, nämns inte. Inte heller *Sociala studier. Försök till belysning af nutidens samhällsutveckling* i sex delar, 1905–08. Som jag ser det, markerar Segerstedt sitt avståndstagande genom att inte sätta sin tillit till professor Hesslers bedömning av Gustaf Steffen som läromästare inom akademien. (Steffen, 1910–11; Steffen, 1905–08; Hessler, 1982)

I jubileumsantologin från 1987 nämns Steffens namn av ytterligare en medförfattare, Bertil Pfannestill. Denne var föreståndare för Sociologiska institutionen i Lund 1948–56, men förlorade sedan striden om professuren på 1950-talet.² Pfannestill omnämner Steffen i en mening och då som "tidig förelöpare" (Pfannestill, 1987:21). Vid en närmare granskning av Pfannestills skrifter från 1940-talet finner jag att Steffen inte heller där nämns, mer än i mycket korta ordalag. Det är i två fotnoter, där han dock får erkännandet som "den svenske sociologen G F Steffen" (Pfannestill, 1943:24–25, 124).

Pfannenstill var vid tidpunkten för sociologins andra etablerande som vetenskap på 1940-talet, mycket kritisk mot "det alltför ivriga material-samlandet, som hotar att förstöra intresset för det mera tålmodsprövande tankeväckande vetenskapliga arbetet" (Pfannenstill, 1945:449). Han nämner därvid emellertid inte något som antyder en läsning av Steffens skrifter, även om man kan se tydliga likheter mellan de två i deras påverkan från tysk tidig sociologi och i ett helhetstänkande. Pfannenstill visar i sin historiska exposé att han inte intresserat sig för Steffens och andra samhällsforskarens socialpolitiska skrifter. Han påstår i stället att forskning kring "den sociala frågan" saknats i Sverige till skillnad mot i Tyskland (Pfannenstill, 1987: 25–26).

Det viktigaste dokumentet för osynliggörandet av Steffens insats som sociolog är den statliga utredningen "Betänkande angående socialvetenskapernas ställning vid universitet och högskolor m m", avgivet av Socialvetenskapliga forskningskommittén (SOU 1946:74). Vid den tidpunkten fanns inga universitet i Stockholm och Göteborg, utan högskolor. De två statsuniversiteterna låg i Uppsala och Lund. Bland de åtta sakkunniga i den senare utredningen återfinns Torgny Segerstedt, då i egenskap av professor i praktisk filosofi i Uppsala. Han hade redan i en skrivelse till universitetsberedningen föreslagit att det lämpligaste tillvägagångssättet vid nyskapandet av sociologi som universitetsämne skulle vara att låta det ske med anknytning till den praktiska filosofin. Från Lunds universitet kom liknande propåer. (SOU 1946:74, 79)

Det beslut som fattades av riksdagen, på grundval av utredningarna, blev att de dåvarande professorerna i praktisk filosofi fick välja om de ville flytta över till en ny professur i sociologi eller kvarbli vid det gamla. I det senare fallet, som valdes i Lund, skulle en biträdande lärarbefattning inrättas i sociologi. 1947 blev alltså Torgny Segerstedt professor i sociologi, medan den biträdande lärarbefattningen i Lund kom att innehåsa av Bertil Pfannenstill.

I utredningen från 1946 förekommer rena historieförfalskningen vad gäller sociologi. I en ambitiöst upplagd historisk genomgång av samhällsvetenskapen i Sverige får vi inledningsvis veta att landets första samhällsvetenskapliga professur inrättades 1622 i Uppsala i "vältalighet och statskunskap". En annan tidig professur var i nationalekonomi och juridik, 1741. Kombinationsprofessurer var vanliga ända in på 1900-talet. Då utredningen kommer till historieskrivningen kring sociologi, påstås det att sociologin "hittills främst kommit att anknytas till praktisk filosofi" (s 14), att professuren i Göteborg från 1903 gällt enbart nationalekonomi (s 15, 18, 113). Det blir förbryllande, då professor Gustaf Åkerman från Göteborg på ett annat ställe i utredningen särskilt påtalar att socialpolitiken borde brytas ut och inte längre höra samman med nationalekonomi (s 27). I utredningen görs ingen markering av att man faktiskt föreslår ett bortta-

gande av sociologi från Göteborgs högskola genom att byta ut kombinationsprofessuren mot en professor i nationalekonomi. I sammanställningen döljs detta på olika sätt (se s 85). I gengäld föreslås sociologi förekomma på samtliga universitet och högskolor, något som alltså inte drevs igenom förrän långt senare.

De sakkunniga ger en karaktäristik av sociologi som ämne och särskiljer då två delar, den ena med en ”starkt spekulativ”, den andra med en ”utpräglat empirisk” inriktning.

Bland representanterna för den spekulativa sociologien återfinns en rad kända franska och tyska vetenskapsmän. Den empiriska sociologien har däremot framförallt nått en rik utveckling i Förenta staterna. Någon tvekan torde inte råda om att, när man i Sverige talat om behovet av att införa sociologien som en vetenskaplig disciplin, man härmed avsett en empirisk vetenskap med uppgift att utforska de moderna samhällsförhållandena. (SOU 1946:74, 80)

Om utredarna hade tagit upp ”herr Steffen” (han omnämns faktiskt som detta på s 28, då i egenskap av en riksdagsman, som motionerat 1912 om inrättandet av professor i nationalekonomi i Uppsala) hade de fått bekymmer med klassificeringen. Herr Steffen, professor i sociologi och nationalekonomi, var nämligen både empiriker, som gjort omfattande datainsamlingar under resor i Europa, socialfilosof och anhängare av socialistiska idéer, inspirerad av tysk och fransk sociologi och filosofi. Troligen hade han klassificerats av utredarna som ”spekulativ”. Men de valde att i stället för en sådan klassificering stoppa honom under mossan och hoppades väl att ingen efterföljare skulle uppmärksamma honom. Men tiderna förändras.

II. Gustaf Steffens liv och verk

Gustaf Steffen föddes 1864 och växte upp tillsammans med sin mor i Stockholm. Modern var av judisk aristokratisk släkt, men var utstött på grund av att hon var ogift och hade en ”oäkta” son. Hon arbetade som tamburvakt vid Kungliga biblioteket, där amanuensen August Strindberg för övrigt träffade henne och blev fascinerad av henne. Både Steffen och hans mor finns med som figurer i Strindbergs litterära texter.

Uppväxtförhållandena påverkade Gustaf Steffen att bli ovanligt receptiv och kritisk till färdiga åsikter hos omgivningen. ”Jag är ett barn av orättvis förnedring och pinande ekonomisk nöd”, skriver Steffen och säger också att han blev ”egenvillig” och greps av ”studiepassion” i sin ungdom. Modern dog då Gustaf var 17 år och han begav sig då direkt efter studentexamen till Tyskland, driven av såväl studiepassionen som en äventyrlust. Han läste där naturvetenskapliga ämnen, kemi, fysik och mineralogi (Lilliestam, 1960:11–19). Han träffade tyska socialister, som introducerade honom i teoretisk marxism. Han började tidigt med att över-

sätta skrifter från tyska till svenska, såväl marxistiska teoretiska skrifter, som socialpolitiska studier. Han skrev långa brev, bland annat till August Strindberg, och lade fram sina teorier om filosofi, naturvetenskap och politik. Strindberg tog också med honom på en sociologisk studieresa till Frankrike, under vilken de två dock blev ovänner. Planerna var att fotografera och komma i kontakt med franska bönder och deras levnadsförhållanden. Strindberg sade tack och farväl till Steffen, som återvände till Berlin, något snöpligt, men med förvissningen att han varit mer teoretiskt kunnig i marxismens teori och bättre på logiskt tänkande. Steffen hade utmanat Strindberg som intellektuell och politiskt radikal. (Lagercrantz, 1979:182–186, Lilliestam, 1960:25–29)

I Tyskland blev Steffen påverkad, medvetet och omedvetet av den rationalistiska framstegstron, knuten till landvinningarna inom naturvetenskapen. Men hans intresse för samhällsekonomiska frågor och kontakten med historisk nationalekonomi, gjorde att han mer kom att utveckla en tro på social forskning och de induktiva metoderna. Han var kritisk till deterministiskt tänkande inom såväl naturvetenskap som tolkningen av samhällsutvecklingen. Steffen kallade sin ståndpunkt för kritisk realism. (Lilliestam, 1960:31)

År 1887 gifte sig Gustaf Steffen med Oscara von Sydow, en kvinna som han varit förlovad med redan under tiden i Tyskland, men som han nu återförenades med i London. Genom giftermålet blev Steffen indirekt släkt med A O Wallenberg, stiftaren av Stockholms enskilda bank. Syftet med att bosätta sig i England var dels att kunna återförenas med Oscara, dels att få träffa ledande socialister och gå vidare med de vetenskapliga studierna. I London träffade Steffen Friedrich Engels och Karl Kautsky bland andra, liksom anarkisten Peter Krapotkin och utopisten William Morris. Försörjde sig gjorde han som tidningskorrespondent åt svenska tidningar, dit han rapporterade om sociala och ekonomiska förhållanden i England.

Strejken i London vid dockorna följde Steffen på nära håll. Han skrev om vad som hände och analyserade strejkens orsaker och verkningar. Genom kontakten, dels med engelsk arbetarklass och dess sociala liv, dels med socialistiska intellektuella, utvecklade han aldrig någon partibunden och doktrinär socialism. Föutom tidningsartiklarna till svensk dagspress skrev han i Verdandis småskrifter om *Den industriella arbetarfrågan* och om *Normalarbetsdagen*. (Steffen, 1889, 1891)

Arbetet med dessa olika former av rapporteringar lade grunden till den sociologiska metod, som han senare presenterade med anknytning till filosofi och kunskapsteori. Vid sidan av det journalistiska arbetet hade han alltså de teoretiska studierna i naturvetenskap och i marxistisk teori bakom sig, liksom ett konstnärligt intresse. Han skrev ofta artiklar om litterära och konstnärliga händelser och han ville, särskilt efter kontakterna med

William Morris själv börja utveckla sin ”artistiska drift”. Intresset för konst och estetik accentuerades under den fem år långa vistelsen i Italien (1897–1902). Från Florens fortsatte han att skriva artiklar för svensk press, bland annat om socialfilosofi och kultur. Steffens estetiska orientering påverkade honom rent stilistiskt. Han hade ett mycket levande och målande språk, med många egna språkliga uppfinningar. Och ”sinnet för skönhet ger luft åt den sociala indignationen”, som han själv uttryckte det. (Lilliestam, 1960:45, 75 ff, 90)

Att med sin individualitet tjäna de sociala gemenskaperna är den värdigaste av sysselsättningar, enligt Gustaf Steffen. Den noblaste individualismen är medborgerlig till sin anda. ”Vi äro lågor som flamma upp och slockna, men hvilkas ljus dock beständigt finns till i de förändringar det åstadkommit uti andra lågors lyskraft” (Steffen, artikel i *Svenska Dagbladet* 2/5 1897, citerat från Lilliestam, 1960:81). Han såg samhället och individen som ett, där ”samhället är ett fundamentalt självstillstånd hos hvarje enskild. Det är den mest djupgående organisering och förstärkning af hans själslif. Samhället är i honom långt mer än han är i samhället” (Steffen, 1905–08, II, s 6). Och när samhället utvecklas, måste individen utvecklas, vilket dock inte är en automatisk process, utan påverkas av värden, ställningstaganden och handlingar. ”Samhällslifvet kräver och framdrifver ett socialt mer snabbtänkande och mer djuptänkande, ett i sitt sociala själslif rörligare och produktivare släkte”, men utvecklingen är beroende av människornas uppfostran och deras enskilda viljor. ”Hvad som förändrats från period till period är blott den erforderliga intellektuella och moraliska värksamhetsförmågans art.” En viktig uppgift för samhällsvetenskapen skulle vara att forska i människans eget väsen, i syfte att komma underfund med krafter och kunskapsvägar, vilka i sin tur skulle syfta till ett ”själfuppfostringsarbete”. (Steffen, 1905–08, II:6–11)

Individualismen och pläderingen för utbyggd samhällsforskning var inte alltid populära inslag inom den svenska arbetarrörelsen. Steffen trodde inte på massornas fattigdom och protester som den automatiska och viktigaste drivkraften i samhällsutvecklingen. Han frångick därmed deterministisk marxistisk teori och dominerande stämningar inom socialdemokratiens radikala delar. 1911 blev Steffen riksdagsman, med stöd från Hjalmar Branting och mötte då häftig kritik från ungdomsförbund och arbetarföreträdare inom partiet. Gustaf Steffen brukar klassificeras som katedersocialist och fabian, de som trodde mer på statliga och intellektuellt framtagna modeller för samhällsutvecklingen än massornas armod och rörelse för förbättring. I mer breda kretsar torde hans rapporteringar från engelska arbetares sociala förhållanden ha rönt större uppskattning. Han hade varit budbäraren från utlandet i många år och gjort sig känd som folkbildare inom historia, nationalekonomi och sociologi.

Steffens sociologi kan indelas i två grenar. Dels är det den empiriska socialvetenskapliga forskningen han bedrev med stöd av den Lorénska fonden. Det var en fond instiftad av studenten Lorén, varifrån ekonomiska medel gavs till dem som ville studera sociala problem. Steffen skrev med hjälp av dessa medel om engelska arbetares villkor från medeltiden till in på 1800-talet. *Studier öfver lönesystemets historia i England* publicerades 1895 och 1899 och boken *Lönearbetaren och samhället* utkom 1900. Han omarbetade och utvidgade texterna och utgav dem på tyska i tre delar, 1901–1905. På grundval av dessa skrifter avlade han en doktorsexamen vid universitet i Rostock 1902. Det var en medveten akademisk meritering, i syfte att få en av de tre professurerna vid Göteborgs högskola. Detta företag lyckades också 1903.³

En av slutsatserna från dessa digra verk var förkastandet av marxistisk mekanisk nationalekonomi, där Marx gått alltför deduktivt till väga. Induktiva ekonomiska undersökningar kom till nya och bättre resultat än marxistiska deduktioner. (Lilliestam, 1960:56–60)

Låt oss inrätta en professur i sociologi, uttalade Steffen 1895 i samband med Viktor Rydbergs bortgång. Det vore det bästa sättet att hedra den svenske skalden, som hade förstått att politiska aktualiteter stod i förbindelse med gångna tiders historia. Han stod dessutom för ett kulturideal ”bortom den krassa, moraliskt och kulturellt blinda storindustrialismens lifsfarliga tyranni”. 1896 skrev Steffen så *Några tankar om sociologin* och opponerade sig där mot August Comtes mekanism och Herbert Spencers biologism. Steffen vill i stället ha en socialfilosofi, grundad på empiriska undersökningar av människans sociala liv. Steffen skrev sina första utkast till ett större verk om sociologi redan 1896, men fullföljde det inte förrän 10–15 år senare som professor. Han hade då tagit del av den franske filosofen Henri Bergsons verk. Detta inflytande blev mycket betydelsefullt. J F Battail, som skrivit om bergsonismen i Sverige, karaktäriserar Gustaf Steffen som ”entusiast”. (Battail, 1979, Lilliestam, 1960: 67–74)

Den andra grenen av Steffens sociologi handlar om lärande, självförverkligande och förhållandet mellan individ, natur och samhälle, där Bergsons teorier om tiden, den fria viljan och intuitionen genomsyrar texterna. Steffenforskare tvistar om när inflytandet från Henri Bergson kom. Var det 1909 eller tidigare? (Lilliestam, 1960:131). Klart står att Gustaf Steffen utvecklat Bergsons tankar i sociologisk riktning och att han tidigt uttryckt teorier om lärande, helt förenliga med Bergsons livs- och kunskapsfilosofi. Steffens ”själsutforskning” ledde honom fram till att människan har en såväl intellektuell som intuitiv förmåga, vid sidan av instinkterna. Att i skolan enbart syssla med ”bokstafspedanteri” ledde endast till att eleverna blev ”minnesapor” och ”andliga krymplingar”. Samhällsmedborgare med goda kunskaper och ett demokratiskt sinne, krävde en utbildning byggande på såväl teoretiska studier som direktkon-

takt med natur, teknik och samhällsliv. Utbildning handlar om att lära sig "konsten att lefva samhällslif" och detta innebär att studera historia, naturvetenskap, sociologi och där använda sig av introspektiv psykologi för att veta hur kunskapsprocessen går till. Den sinnliga erfarenheten betyder lika mycket som de intellektuella operationerna. (Steffen, 1905–08, III)

Studiet av de högsta begåvade ansåg han hade lärt honom mer än något annat om livet innebörd: "Snillet är ett odelbart stycke lif, som lefver med sina rötter djupast ned i naturens sköte och lefver med sin krona högst uppe i de religiösa, moraliska, intellektuella och estetiska värdenas rymder" (Steffen, 1905–08:63). Längst kommer man som människa och samhällsvarelse om man utvecklar såväl sin intuitiva som sin intellektuella kapacitet. "Vad intelligensen med nödvändighet saknar begrepp för, livet självt, det ha vi den rikaste, mest levande kunskap om genom intuitionen" (Steffen, 1910–11, I:62) Här bygger Steffen sin kunskapsteori på Henri Bergsons vitalistiska filosofi. Detta var också demokratins psykologi, enligt Steffen, där man framför allt måste göra sig kvitt vidskepelser och fördomar. Botemedlet är nära umgänge med naturen, otaliga former av socialt umgänge samt bejakande, men också självkritisk, introspektion i det egna själslivet.

Inspirationen från Henri Bergson återfinns också hos Steffen i hans syn på kausalitet och förändring. Med dagens språkbruk talar vi om flöden och irreversibla processer. Men redan på Bergsons och den svenska sociologen Steffens tid fanns ett ifrågasättande av det mekaniska kausalitetstänkandet och tron på eviga lagar i naturen och samhällslivet. Framtiden var i princip oförutsägbar och av stor betydelse för utvecklingen var människors fria vilja. (Steffen, 1910–1911)

Mot slutet av Steffens levnad, efter inträdet i och utträdet ur det politiska livet som riksdagsman, skedde en omsvängning i teoretisk och filosofisk inriktning. Närmast kan man betrakta omsvängningen som en tillbakagång till mekanisk evolutionism, något som Steffen så energiskt kritiserat i sin ungdom, då han tagit del av Spencers sociologi. I *Världsåldrarna*, som utkom i tre band 1918–20, beskrev Steffen hur alla samhällen förväntades genomgå sju olika stadier, varav det västerländska samhället ansågs befinna sig i mitten av sista stadiet. Han hade då också dragits in i krigspolemiken och pläderat för ett svenskt ställningstagande för Tyskland i kriget, även det på grundval av evolutionistiska mekaniska teorier. Han blev utesluten ur socialdemokratiska partiet 1917, men återkom senare 1922, sedan han fått ett uppdrag av Hjalmar Branting att medverka i socialiseringsutredningen (Lilliestam, 1960:169, 249, Steffen, 1914–17, 1918–20). Viktigt är dock att påpeka att Steffen publicerade sociologiska texter med inriktning mot den empiriska socialvetenskapliga forskningen så sent som 1918. En intressant historisk genomgång av bostadsförhållanden ur sociologisk och socialpolitiskt perspektiv gjordes på uppdrag av

den ur sociologisk och socialpolitiskt perspektiv gjordes på uppdrag av Bostadskommissionen (Steffen, 1918).

Gustaf Steffen dog i april 1929, 64 år gammal. Han var besviken över misslyckandet att inte själv få de befattningar inom akademien han önskat. Han var också mot slutet av sin levnad besviken över världshändelserna. Läromästaren Henri Bergson hade tagit en motsatt ställning i första världskriget, i jämförelse med Gustaf Steffen. Krig i alla former innebär en livsförnekelse, enligt Bergson, och Tysklands angrepp på andra stater var ett utslag av mekaniskt livsfientligt tänkande och handlande (Bergson, 1915). Steffen hade i krigspolemiken förlorat mycket av sin status i såväl politiska som vetenskapliga kretsar. Men hans tyskvänliga hållning förklarar inte hela undanträngandet ur svensk sociologihistoria.

III. Om orsaker till osynliggörandet

Om vi nu återgår till den process, där Gustaf F Steffen blir osynliggjord i historieskrivningen, så bör det först påpekas att han generellt sett inte är en bortglömd man, inte inom arbetarrörelsen och inte heller i den socialpolitiska historien (Olsson, 1990). Intressant är att han omnämns i termer av "sociolog" i olika sammanhang. Låt mig ta några exempel.

Olof Lagercrantz omnämner Steffen i sin biografi över August Strindberg i samband med beskrivningen av en resa, som den unge Steffen och Strindberg gjorde tillsammans. Lagercrantz förklarar för läsaren att Strindbergs medresenär senare "skulle komma att göra en betydelsefull insats som nationalekonom och sociolog" (Lagercrantz, 1979, s 182).

Sedermera professorn i statskunskap Carl Arvid Hessler tenderade i sociologi för Gustaf Steffen, endast ett halvår före dennes död. Hessler beskriver Steffen som en kulturpersonlighet, som ingav vördnad och har utvecklats till en "sociolog, med en strävan att nå en helhetsbild av människan och samhället" (Hessler, 1982:149).

Även Ernst Wigforss hade Steffen som lärare i Göteborg.

Steffens föreläsningar hade jag börjat besöka redan första hösten i Göteborg. Det var en verklig överraskning att i den som journalist bekante Steffen finna en tysk-professorlig systematiker. Men han var inte utan humor i föreläsningarna. Steffen var den tredje av professorerna vid Högskolan som övade inflytande på samhällstänkandet. (Wigforss, 1950:355)

Wigforss beskriver hur Steffen introducerade Bergsons tänkande i Göteborg och att Wigforss recenserade Steffens bok 1910. "Jag fick en anmodan att skriva om Steffens sociologi i *Social Tidskrift*, och en liten artikel kom i december 1910" (Wigforss, 1950, s 361).

Vidare är det värt att notera att Harald Swedner, själv sociolog och professor emeritus i socialt arbete, nämner Gustaf Steffen i en bred exposé

över framväxten av forskning och utbildning inom socialt arbete. Swedner skriver om "sociologen och nationalekonomen" Gustaf Steffen och dennes idéband till centraleuropeisk katedersocialism och revolutionär samhällskritik. (Swedner, 1983:34, 36)

Åke Lilliestam har skrivit en noggrann och omfattande biografi över Gustaf Steffen – samhällsteoretiker och idépolitiker (Lilliestam, 1960). I biografien finns särskilda avsnitt om såväl nationalekonomisk, som sociologisk och historieteoretisk forskning. Ett kapitel ägnas åt "Steffen som sociologisk kunskapsteoretiker 1907 och 1910–11".

Dessa citat från olika källor, har mer att göra med synliggörandet av Steffens verksamhet. Steffen har blivit hågkommen som både sociolog och politiker. Det är som sociolog han nämns, då han är resesällskap till August Strindberg respektive inspiratör till politikern och ideologen Ernst Wigforss.

Osynliggörandet tycks handla om en intern akademisk historieskrivning inom svensk sociologi, där Torgny Segerstedt tycks ha spelat en viktig roll. Det vore emellertid alltför osociologiskt att dra slutsatser att enbart individuella faktorer ligger bakom en viss företeelse eller händelse. Kampen och statusskillnaderna mellan högskolor och universitet kan ha spelat en roll. Göteborgs högskola och dess historia, pionjärtiden för övrigt beskriven av Otta Sylwan (Sylwan, 1916), var ingenting att räkna med ur universitetsperspektiv. En sådan motsatsställning finns det motsvarigheten till än idag.

Samhällsklimatet och de politiska omständigheterna på 1940-talet torde dock vara av större betydelse. År 1946 befann sig socialdemokraterna i regeringsställning. Det blåste påtagliga amerikavindar och det fanns ett förnekande av samröre med Tyskland efter kriget.⁴ Optimism och modernism präglade samhällsklimatet och i den svenska statsapparaten fanns en kader av utredare, som behövde utbildning. Aspiranterna på sociologiska poster valde då att lyssna på denna efterfrågesituation och erbjöd sina tjänster med en brett upplagd sociologi, innehållande övningar i "fältstudier" och tunga datainsamlingar. Att ta fasta på ett arv med fransk intuitionsfilosofi, tysk teoribildning och socialistiska idéer var inte passande. Därför gömdes Gustaf Steffen undan i historieskrivningen.

IV. Förnyad aktualitet

Effekterna av detta osynliggörande får emellertid negativa konsekvenser. När det nu åter börja användas begrepp som "intuition", flöden och nödvändigheten av processtänkande, så torde sociologistuderande och deras lärare många gånger vara ovetande om den forskning som faktiskt bedrivits inom ramen för svensk sociologi i dess barndom och då med anknyt-

ning till europeisk intellektuell tradition.⁵ Det har från min sida krävts ett omfattande detektivarbete för att få fram uppgifter om Gustaf Steffens sociologi. Vägarna dit gick via ett intresse för fenomenologi och Henri Bergsons intuitionsfilosofi. Det kanske skall nämnas att min utbildning till sociolog ägt rum främst i Uppsala och Umeå.

Bland de dagsaktuella frågorna jag syftade på ovan, vill jag nämna tre. Den första handlar om professionalism och intuition, där yrkeskunnandet kläs i termer av intuition, tyst kunskap och att handla på känn. Frågan är i allra högsta grad sociologisk till sin karaktär, bland annat för att den innehåller en maktaspekt.⁶ Den andra frågan handlar om sökandet efter ett helhetstänkande mellan samhälle och natur, där samhällsanalysens plats i miljöförstörelsens och miljömedvetenhetens tidevarv får ökad spridning. Den så kallade ”gröna” sociologin torde komma att växa och knytas samman med naturvetenskaplig forskning. För det tredje vill jag nämna den aktuella och livliga kunskapsteoretiska diskussion, som analyserar kombinationen av människans intellektuella och intuitiva kapacitet. Idag är det hjärnforskare som skriver och föreläser om detta ämne, snarare än sociologer. Men det har såväl psykologiska som livsfilosofiska och samhällseliga aspekter. I alla dessa frågor har Gustaf Steffen något att säga, främst i den sociologiska kunskapsteorin om intuition och förhållandet mellan det levande och det mekaniska.

Att studera Steffen innebär också att lära av hans misstag. Som jag ser det gjorde han klavertrampet att ta ställning för Tyskland i kriget och plädera för ett svenskt stöd åt Tyskland, liksom han under senare delen av sin levnad analyserade Världsåldrar ur ett evolutionistiskt mekaniskt perspektiv. Han hade då frångått den sociologiska tolkningen av Bergsons intuitionsfilosofi, vilken kräver mer av direktkontakt med människor och deras sociala värld. Som riksdagsman fjärmade han sig från den verklighet han mött som barn i ett ekonomiskt fattigt Stockholmhem och som ung resenär i Europa med studier av engelska arbetares förhållanden. Det var i mötet mellan dessa konkreta egna erfarenheter och intellektuella teoretiska studier som Steffens sociologi blomstrade.

NOTER

¹ I en nyligen utkommen idéhistorisk översikt över de olika vetenskapernas internationella tendenser, beskrivs på samma sätt den svenska sociologin med start 1947 och med blickarna riktade västerut (Sörlin, 1994). Ingenting sägs om det tidiga inflytandet från Tyskland, England och Frankrike.

² Bertil Pfannenstill skrev en erinran med anledning av missnöje över de sakkunnigas (Torgny Segerstedt och Gunnar Boalt) utlåtande (Pfannenstill, 1955).

³ För en mer fullständig förteckning över Steffens publikationer, se Lilliestam (1960).

⁴ I en avhandling kring framväxten av den tekniska svenska forskningen (Björck, 1992) framgår att man även där kan se en tydlig förskjutning från ”Tyskland”, ”bildning” och ”sanning” till ”Amerika”, ”konkurrenskraft” och ”tekniska framsteg”. 1940-talet är här ett betydelsefullt årtionde för nytt språkbruk kring vetenskapens legitimering.

- ⁵ Intressant är att Gustaf Steffen och den av Bergson influerade intuitionismen inte behandlas i den svenska mjukdatadebatten. (Eriksson, 1978) Begreppet intuition nämns, men inte intuitionsfilosofins tradition i Sverige och Frankrike. Steffen avfärdas av Zetterberg som pro-tysk socialist (Zetterberg, 1966).
- ⁶ Begreppen tyst kunskap, förtrogenhet och intuition har använts i debatten som synonyma. För en kritisk granskning av användandet av begreppen och för en filosofisk genomgång, se Rolf (1991).

LITTERATUR

- Allardt, E. (1973) 'Om svensk sociologi', *Sociologisk Forskning*, 2/1973.
- Bergson, H. (1915) *Krigets betydelse*, W & W, Stockholm.
- Batail, J-F. (1979) *Le mouvement des idées en suède à l'age de bergsonisme*, Bibliothèque Nordique, Paris
- Björck, H. (1992) *Teknikens art och teknikernas grad. Föreställningar om teknik, vetenskap och kultur speglade i debatterna kring en teknisk doktorsgrad, 1900–1927*, KTH, Stockholm.
- Bra Böckers lexikon*, band 19, 1981.
- Eriksson, I. (1978) 'Soft-Data Sociology', *Acta Sociologica*, 21
- Fridjonsdottir, K, (red) (1987) *Om svensk sociologi*, Carlssons förlag, Uppsala.
- Hessler, C. A. (1982) 'Att lära känna samhället', *Statsvetenskaplig tidskrift*, 3/1982.
- Lagercrantz, O. (1979) *August Strindberg*, W & W, Stockholm.
- Lilliestam, Å. (1960) *Gustaf Steffen, samhällsteoretiker och idépolitiker*, Akademiförlaget Gumpers, Göteborg.
- Olsson, S. E. (1990) *Social Policy and Welfare State in Sweden*, Arkiv, Lund.
- Pfannestill, B. (1943) *Sociologiens grundföresättningar. En vetenskapskritisk undersökning*, Glerups, Lund.
- Pfannestill, B. (1945) 'Sociologien som vetenskap', *Statsvetenskaplig tidskrift*, 5/1945.
- Pfannestill, B. (1955) *Teoriproblem inom sociologien, Erinringar med anledning av de sakkunnigas utlåtanden angående precepturen i sociologi vid Lunds universitet*, Glerups, Lund.
- Pfannestill, B. (1987) 'Från praktisk filosofi till sociologi', i Fridjonsdottir, K (red), 1987.
- Rolf, B. (1991) *Profession, tradition och tyst kunskap*, Nya Doxa, Lund.
- Segerstedt, T. (1987) 'Svensk sociologi förr och nu', i Fridjonsdottir, K (red), 1987.
- Sociologin i Sverige* (1988). Vetenskap, miljö och organisation, Utvärdering av svensk sociologi av Erik Allardt, Sverre Lysgaard och Aage Böttger Sörensen, HSFR/UHÅ, UHÅ-rapport 1987:18, Uppsala.
- SOU 1946:74, Betänkande angående socialvetenskapernas ställning vid universitet och högskolor m m, avgivet av Socialvetenskapliga forskningskommittén, Eckesiastik departementet, Stockholm.
- Steffen, G. F. (1889) *Den industriella arbetarfrågan, Nutidens förnämsta sociala spörsmål*, Verdandis småskrifter, nr 11.
- Steffen, G. F. (1891) *Normalarbetsdagen*, Verdandis småskrifter, nr 33.
- Steffen, G. F. (1905-08) *Sociala studier. Försök till belysning af nutidens samhällsutveckling*, sex delar, Gebers, Stockholm.
- Steffen, G. F. (1910–11) *Sociologi. En allmän samhällslära*, fyra delar, Gebers, Stockholm.
- Steffen, G. F. (1914–17) *Krig och kultur*, fyra delar, Bonniers, Stockholm.
- Steffen, G. F. (1918) *Bostadsfrågan i Sverige ur sociologiska och socialpolitiska synpunkter*, Bostadskommissionens utredningar, IX, Stockholm.
- Steffen, G. F. (1918–20) *Världsåldrarna*, tre delar, Gebers, Stockholm.
- Swedner, H. (1983) *Socialt arbete*. En tankesamling, Liber, Lund.

- Sylwan, O. (1916) *Översikt av Göteborgs högskolas uppkomst och dess utveckling 1891–1916*, Göteborgs Högskolas Årsskrift, 22.
- Sörlin, S. (1994) *De lärdatas republik. Om vetenskapens internationella tendenser*, Liber-Hermods, Malmö.
- Wigforss, E. (1950) *Minnen*, I, Tiden.
- Zetterberg, H. (1966) 'Traditioner och möjligheter i nordisk sociologi', *Sociologisk Forskning*, 1/1966.

SUMMARY

Ingalill Eriksson

The Hidden History of Swedish Sociology – The Case of Gustaf Steffen

According to the official history of Swedish sociology, it started in 1947 when Torgny Segerstedt was appointed professor in sociology at the University of Uppsala. This article treats the largely hidden history of Gustav Steffen (1864–1929), who was professor in sociology and economics in Gothenburg 1903–1929. Steffen was oriented towards Europe and lived many years in Germany, England and Italy. He worked as a correspondent for Swedish newspapers and he made several empirical studies of relevance for social policy. Steffen was also a social democrat and member of parliament. The sociology of Gustav Steffen was influenced by the philosopher Henri Bergson, especially his philosophy of intuition. According to Steffen, the most important task is to promote a life in close contact with both nature and society and combined with studies in philosophy and science. Today, when there is a renewed interest in the relation between professional knowledge and intuition, and in ecology and intuition, students in sociology should know more about this pioneer of Swedish sociology. Gustav Steffen was hidden partly for political reasons and partly because his sociology did not fit the scientific ideal of the first generation of Swedish sociology. Today, times may be ripe for an appreciation of Gustav Steffen as a sociologist.

Weber, kausaliteten och oändligheten¹

OLA AGEVALL

Sociologiska institutionen, Högskolan i Växjö

1. Inledning

Lika vanligt som det är att tillskriva Max Weber en neo-Kantiansk ståndpunkt, lika ovanligt är det att konsekvenserna av denna blir föremål för diskussion.² Att utveckla ett resonemang kring hur denna neo-Kantianism får konsekvenser för hur Weber faktiskt utformar bestämda delar av sin metodologi måste ses som en angelägen uppgift för samhällsvetenskaperna.³ Grundtanken här är att ontologiska och epistemologiska ståndpunkter ställer problem som Webers metodologiska tänkande har att lösa. Om man vill skulle man kunna säga att de konstituerar de spelregler inom vilka metodologin har att röra sig, ett ramverk som anger gränser och möjligheter för en Webersk metodologi. Denna artikel är ett försök att se närmare på *ett* av dessa metodologiska överväganden, nämligen frågan om kausaliteten, samt på hur den kausalitetsteori ser ut som Weber slutligen omfattar.

2. Weber och den oändliga mångfaldens problem

Den aspekt av neo-Kantianskt tänkande jag har i åtanke kan sammanfattas i två punkter: (I) tesen om *verklighetens oändliga mångfald*, och (II) tesen att *verkligheten inte kan förse oss med en tolkning av sig själv*. Sammantagna resulterar de båda teserna i nödvändigheten av en urvalsprincip, av ett subjekt som gör urvalet ur den oändliga verkligheten: vårt ändliga förnuft kan aldrig reproducera världens oändliga mångfald i dess helhet.

Nu framträder ju livet som oändligt mångfaldigt så snart vi försöker reflektera över hur det omedelbart träder oss till mötes. En mångfald av händelser som dyker upp och förgår vid sidan av och efter varandra, 'i' och 'utanför' oss. Och denna mångfalds absoluta oändlighet förblir oförminskad även om vi koncentrerar oss på ett enda 'objekt', till exempel en konkret byteshandling – det skulle vi inse så snart vi på allvar försökte ge en *uttömmande* beskrivning av detta 'enskilda' objekts alla individuella beståndsdelar, för att inte tala om dess kausala betingelser. [...] Alltid när människans ändliga själ når fram till en förnufts-

mässig kunskap om den oändliga verkligheten, är det en underförstådd förutsättning att det endast är en ändlig del av verkligheten som vid varje tillfälle ska vara ett objekt för den vetenskapliga undersökningen, att bara denna del ska vara 'väsentlig', i betydelsen 'vara värd att veta.' (Weber, 1991:119)

Häri ligger alltså fröet till Webers välbekanta invändningar mot föreställningen att det skulle gå att reproducera verkligheten i dess totalitet.⁴ Men om nu verkligheten är oändligt mångfaldig och oförmögen att förse oss med sin egen tolkning så blir det nödvändigt att företa ett urval. Det är principer för sådana urval ur verklighetens oändliga mångfald – urval på flera olika nivåer – som Webers metodologi måste förmå ange. Vi kan då se två element i Webers metodologi som omedelbart låter sig påvisas som svar på oändlighetsproblematiken, nämligen "Wertbeziehung" respektive "historisk individ". Det är med hjälp av *Wertbeziehung* som urvalet ur oändligheten skall företas i det mest generella fallet, och begreppet "historisk individ" är att se som en produkt av *Wertbeziehungs* applicering på den humanvetenskapliga begreppsbildningens område.⁵

Det är emellertid inte dessa båda begrepp som skall behandlas här. Istället är det på kausalitetens område som vi skall se hur teserna får genomslag. Således: hur skall en princip för urvalet ur oändliga orsakskedjor se ut? Innan den undersökningen påbörjas skall dock ett par ord sägas om den typ av diskurs som Webers kausalitetsdiskussion förs inom.

3. Det filosofiska och det juridiska intresset för kausaliteten

Kausaliteten kan sägas ha blivit föremål för två typer av diskurser, en filosofisk och en juridisk. I *Causation in the Law* anmärker Hart och Honoré att det finns en grundläggande skillnad mellan å ena sidan filosofernas diskussion av kausaliteten, och å andra sidan juristernas och historikernas förhållningssätt i samma fråga. Det är skillnaden mellan det specifika och det generella som dyker upp i ännu en skepnad. Juristernas intresse för kausaliteten grundar sig enligt Hart och Honoré på det praktiska kravet att utröna orsakerna bakom *enskilda händelser*.

The lawyer and the historian are both primarily concerned to make causal statements about *particulars*, to establish that on some particular occasion some particular occurrence was the effect or consequence of some other particular occurrence. The causal statements characteristic of these disciplines are of the form 'This man's death on this date was caused by this blow.' Their characteristic concern with causation is not to discover connections between types of events, and so not to *formulate* laws or generalizations, but is often to *apply* generalizations, which are already known or accepted as true and even platitudinous to particular concrete cases. In this and other respects the causal statements of the lawyer and the historian are like the causal statements most frequent in ordinary life: they are singular statements identifying in complex situations certain events as causes, effects, or consequences of other particular events. (Hart & Honoré, 1985:9f)

Vad gäller det filosofiska intresset har det, menar Hart och Honoré, snarare varit inriktat mot de experimentella vetenskaperna och dessas betoning av det generella;

By contrast, in the experimental sciences, by which so much of the philosophical discussion of causation has been influenced, the focus of attention is the discovery of generalizations and the construction of theories. What is typically asserted here is a connection between kinds of events, and particular causal statements, made in the tidy controlled setting of the laboratory, have *only* the derivative interest of instances and present no special difficulties. (Hart & Honoré, 1985:10)

Häri ligger alltså en skillnad mellan juridiskt och filosofiskt intresse för kausaliteten. Ytterligare en egenskap hos den filosofiska diskursen, åtminstone sedan Hume, är att den har att göra reda för hur kausaliteten överhuvudtaget är möjlig. Låt oss anföra ett exempel på det sätt att fråga som kännetecknar filosofiska diskussioner om kausalitet.

Humes strängt empiricistiska filosofi ställer i tvivelsmål huruvida vi alls är berättigade att tala om kausalitet. Vi kan observera att en händelse följs av en annan, men det förefaller inte som om det finns någonting i *observationen* som berättigar oss till att säga att den ena orsakar den andra. Humes empiricistiska program tycks inte tillåta annan kunskap än den som grundas i perceptioner. Redan i introduktionen till *A treatise of human nature* proklamerar Hume att: "None of them [the sciences] can go beyond experience, or establish any principles which are not founded on that authority." (Hume, 1990:XVIII)

Det är, som bekant, för att rädda (bland annat) kausaliteten från en empiricistisk död som Kant sedermera introducerar föreställningen om kategorierna, liksom syntetiskt–aprioriskt tänkande mer generellt. I inledningen till *Kritiken av det rena förnuftet* kontrar därför Kant Humes ovan citerade sats genom att säga att: "Om emellertid all vår kunskap börjar *med* erfarenheten, så behöver den inte därmed springa *ur* erfarenheten."⁶

Vi ser att oavsett om man väljer Humes empiricistiska väg eller Kants transcendentala så är det kausalitetens natur och dess vara eller icke vara som anger riktningen i diskursen.

Detta sätt att fråga efter vad en orsak *är* för någonting är emellertid inte mycket till hjälp när det gäller att utreda vad som i ett konkret fall skall räknas som en orsak. Och det är just det som juridiken måste göra. Frågor som "var X orsaken till den skada som Y led", "hur såg orsaksförloppet ut vid olyckan", "är As handlande orsaken till Bs död" måste lösas för att domslut skall kunna fällas, och det alldeles oavsett orsaksbegreppet "sanna natur" i den ovan diskuterade filosofiska meningen. Gustav Radbruch skriver att:

Inte heller praxis kan emellertid undvara en noga genomtänkt kausalitetsteori. I enklare fall kan visserligen en sund instinkt för det mesta träffa rätt utan att man skulle behöva gripa tillbaka på teorin; men när sakäget blir problematiskt på något sätt kommer reaktionen från

även den sundaste rättskänsla att utebli, och då blir man tvungen att se sig om efter en vägledande logisk princip.⁷

För att inte lämna rum för godtycke krävs en logisk princip för hur man skall avgöra vad som är att betrakta som orsak. Juridikens intresse för kausaliteten kan således beskrivas som varande av mer pragmatisk natur, betingat av ett praktiskt behov. Detta betyder dock givetvis inte att den juridiska diskursen inte kan få konsekvenser för den filosofiska, att den skulle sakna filosofiska aspekter, eller att filosofin inte har konsekvenser för den juridiska diskursen; det innebär endast att de bägge diskursernas har sökarljusen vända mot olika aspekter av kausalitetsproblematiken. Det kan emellertid inte nog betonas att detta inte är ett försök att slå in en kil mellan de båda sätten att diskutera kausalitet. Istället är den stiliserade framställning som givits här ett sätt att peka på att filosofi och juridik börjat sitt frågande från olikartade utgångspunkter. Man bör vara medveten om det när det gäller att bedöma de resultat som de båda disciplinerna presterar.

Vilken av de båda typerna av diskurser är det då som Weber deltar i? Utan tvekan är det den juridiska varianten som upptar Webers intresse. Till att börja med är det "förstående förklaring" av den konkreta unika verkligheten som är slutmålet för Webers undersökningar (Weber, 1983, bd. I:3) – hans syfte är att bedriva *Wirklichkeitswissenschaft*. Den vetenskap Weber vill bedriva syftar till att fastställa konkreta historiska orsaks-sammanhang, och hamnar därigenom i samma predikament som juridiken i det att den har ett mer praktiskt betonat intresse för kausaliteten, och som vi skall se längre fram är det också från juridiken som Weber kom att låna sin kausalitetsteori.

4. Adekvansteorin som lösning på oändlighetsproblematiken

Låt oss nu se hur teserna om "verklighetens oändliga mångfald" och om att "världen inte kan förse oss med sin egen tolkning" gestaltar sig på kausalitetens område. Notera till att börja med att inte heller det juridiska kunskapsintresset avvisar den cartesianska principen *ex nihilo nihil fit* – "ur intet kommer intet". Allting som inträffar har alltså en orsak. Det betyder att man kan följa orsakskedjan bakåt i all oändlighet.⁸ Kausalkedjan är således oändlig i denna "temporal" mening. Dessutom tycks det som om det även kan finnas en oändlig mängd faktorer som i samverkan påverkar hur en konkret händelse utformas.⁹ (Som ett förtydligande skall det också framhåvas att den juridiska diskursen accepterar tesen att orsaker är *villkor* i någon bemärkelse.)

Därmed introduceras oändlighetsproblematiken på kausalitetens område. En oändlig orsakskedja kan aldrig återges i sin helhet, och Weber säger närmast att ett sådant återgivande inte ens är meningsfullt tänkbart. Så heter det exempelvis i *Samhällsvetenskapernas objektivitet* att: "Det är inte bara praktiskt omöjligt att ge en *uttömmande* beskrivning av orsakskedjan till vilket som helst fenomen i dess *fulla* verklighet, utan det är helt enkelt meningslöst" (Weber, 1991:126). Likaså skriver Weber att:

Om man säger att historien har att kausalt förstå ett "förlopps" *verklighet* i dess individualitet, så menas därmed, som vi redan sett, självfallet inte att den oavkortat skall "reproducera" och kausalt förklara förloppet i dess helhet, innefattande alla dess individuella kvaliteter: en sådan uppgift vore inte endast faktiskt omöjlig, utan också principiellt meningslös.¹⁰

Därmed har vi sett hur tes (I) vinner relevans för frågan om kausaliteten. Men hur är det med tes (II)? Är det inte "av naturen givet" vad som skall räknas som orsak till ett fenomen? Ges inte detta av fenomenet självt? Att Weber inte anser detta står utom allt tvivel:

De orsaker som bestämt en eller annan individuell händelse, är ju ständigt *oändligt* många och *oändligt* mångskiftande, och det finns i tingen själva inget kännetecken, som skulle kunna skilja ut en del av dessa orsaker som den enda som skulle komma ifråga. (Weber, 1991:126).

Webers utgångspunkt är klar: det finns ingenting i de villkor som utgör orsakskedjan som kan tala om för oss vad som utgör ett fenomenens "orsak". Därmed återförs vi till det aktiva kunskapssubjektets problematik. Men innan vi går vidare för att diskutera detta i någon detalj kan det vara lämpligt att något ytterligare kommentera det nyss sagda. Påståendet att det inte finns någonting i den oändliga kedjan av villkor som av sig självt kvalificerar ett visst givet villkor som orsak kan emellertid förefalla en aning svårsmält, och kan därför behöva kommenteras och illustreras något.¹¹

Anta t ex att en eldsvåda brutit ut i ett hus, och att den blivit släckt innan huset hunnit brinna ner till grunden. När sedan experter undersöker huset finner man att den förorsakats av en kortslutning på ett bestämt ställe i huset. Hur skall vi då förstå detta? Helt uppenbart var kortslutningen inte något nödvändigt villkor för att eldsvådan skulle bryta ut, – den hade lika väl kunnat bryta ut på grund av en tappad tändsticka eller en glömd spisplatta. Inte heller förefaller det som om kortslutningen var ett tillräckligt villkor, då det ju även krävs syre och brännbara ämnen för en eldsvåda att komma till stånd. Slutligen kunde, även då alla dessa villkor blivit uppfyllda, eldsvådan uteblivit om det funnits ett sprinklersystem i huset. Slutsatsen blir att i den här meningen är kortslutningen vare sig ett nödvändigt eller ett tillräckligt villkor. Att exempelvis säga att "orsak" är liktydigt med "nödvändigt villkor" duger alltså inte. Även tillgången på syre, på brännbart material och avsaknaden av ett sprinklersys-

tem synes ju vara nödvändiga villkor för att elden skall bryta ut. Dock är det otvivelaktigt så att vi skulle betrakta påståendet att "elden orsakades av att det fanns tillgång på syre" som en sofism. Försäkringsbolagen skulle sannolikt bli mindre nöjda med en sådan förklaring.

Det är emellertid inte svårt att tänka sig situationer där våra intuitioner säger oss att "tillgång på syre" verkligen utgjort brandorsak. Vi kunde föreställa oss en fabrik där tillverkningsprocessen kräver frånvaro av syre. Om en brand uppstod genom att syre av misstag kommit in i processen skulle vi inte tveka att kalla detta "orsak".

Uppenbarligen är det inte godtyckligt vad vi är beredda att kalla "orsak" till ett fenomen, och lika uppenbart är det att det faktum att en brand har brutit ut inte talar om för oss att brandorsaken måste vara tillförändrad av själva elden. Men om alltså tillmätandet av epitetet "orsak" vare sig är godtyckligt eller bestämt av objektet självt, vari består det då? Den uppgift som den "juridiska" undersökningen av kausaliteten ställs inför genom sitt specifika kunskapsintresse blir alltså att utröna vilket slags principer som utgör vägledningen för vårt tänkande beträffande vad som skall utgöra en orsak. (Här blir det för övrigt särskilt tydligt att det juridiska sättet att ställa frågor om kausaliteten inte saknar filosofiska implikationer.)

Vart leder oss detta? Vi kan konstatera att vi aldrig kan nå kunskap om kausalkedjan i dess oändliga totalitet, utan är tvingade till abstraktion;

... the logical structure by which social scientists arrive at their conclusion must involve abstraction because social reality cannot be comprehended in its totality ... abstraction and isolation are components of everyday causal explanations as well as causal explanations in the sociocultural sciences. Thus the form of causal analysis in everyday life and the sociocultural sciences is 'of the same logical structure'. (Hekman, 1979:70, 73)

Vidare ser vi att det är utforskandet av principen för denna abstraktion som är kännetecknande för det juridiska kunskapsintresset när det gäller kausaliteten. Nästa steg i vår undersökning blir således att söka återge det svar på den kausala urvalsproblematiken som Weber ställer sig bakom. Som redan har antytts är det på juridikens område som man påträffar det lösningsförslag som Weber slutligen sluter upp kring – nämligen den teorbildning som vanligen går under benämningen "adekvansteorin".

4.1 Adekvansteorin: En kort presentation

Adekvansteorin om kausalitet lanserades av fysiologen Johannes von Kries, och såg ljuset för första gången under 1880-talet. Det är en kausalitetsteori som är *probabilistisk*, något som vi får anledning att återkomma till. Även om von Kries alltså var fysiolog så var han inte sen att se implikationerna av teorin för juridiken. I två artiklar, *Ueber den Begriff der objektiven Möglichkeit und einige Anwendungen desselben* samt *Über die*

Begriffe der Wahrscheinlichkeit und Möglichkeit und ihre Bedeutung im Strafrechte, drar han upp riktlinjer för den egna teorins användning på rättens område. Och även om von Kries försök att applicera sin lära på rättens område inte har fått stå oemotsagd¹² så har den helt klart vunnit inflytande inom juridiken. Skribenter som Radbruch, Thon, Merkel, Rümelin, Helmer och Liepmann arbetar alla inom adekvansteorins ramar.¹³ Men adekvansteorin har dessutom fått ett praktiskt inflytande i kontinental rätt, bl a i Belgien, Nederländerna och i Skandinavien. Det är med andra ord en teori som fått ett anseeligt praktiskt inflytande, dock inte inom anglo-saxisk rätt.

Som sades ovan företräder adekvansteorin en probabilistisk kausalitetsuppfattning. Även vad gäller uppfattningen av "sannolikhet" uppvisar dock von Kries tänkande sina speciella särdrag, något som givetvis avsätter spår i hur kasualitetsteorin skall tolkas. Den von Kriesska sannolikhetsläran har också den vunnit efterföljare:

The most philosophically interesting German work on probability during the nineteenth century was Johannes von Kries, *Die Prinipien der Wahrscheinlichkeitsrechnung: eine logische Untersuchung* (Freiburg, 1886). It had a profound influence on J.M. Keynes and on Wittgenstein's remarks on probability in the *Tractatus*, and thus on Rudolf Carnap (Hacking, 1990:237, n 11)

För att förstå von Kries kausalitetslära är det nödvändigt att också gå in på sannolikhetsläran. Låt oss emellertid först mera allmänt skissera hur adekvansläran relaterar sig till oändlighetsproblematiken.

4.2 Skisser till en redogörelse för adekvanslärans svar på oändlighetsproblematiken.

Vad är det då som Weber attraherades av i adekvanslärans sätt att uppfatta kausaliteten? Ja, eftersom Weber – som vi sett så här långt – lade vikt vid de problem som urvalet ur oändligheten ställer forskaren inför så är det naturligt att han tilltalades av en teorin som inte bara tar hänsyn till denna problematik, utan dessutom söker lösa den.

I den samtida juridiska teorin upptäckte Weber författare som inte endast befattade sig med samma problem, – urvalet av väsentliga orsaker och den efterföljande empiriska prövningen av dem, – utan som också föreslog en lösning på problemet. Teorin om objektiv möjlighet och adekvat förorsakande, så som den företräds av G Radbruch och J von Kries, ger Weber ett för hans ändamål användbart förfaringssätt för att kausalt förklara individuella händelser, ett förfaringssätt som förefaller förenligt med Rickerts epistemologi. [. . .] I denna teori tror sig Weber återfinna den oändliga mångfalden från Rickerts föremålsvärld, i form av en överblickbar orsaksrikedom. Därtill arbetar von Kries och Radbruch i vilket fall utan en naturlig föremålsvärldsontologi. Det vill säga: Även de måste avgränsa ett urvalskriterium som av forskningssubjektet bibringas det ifrågavarande orsakskomplexet, och som inte kan ligga i de föremålsliga orsakerna.¹⁴

Iakttagelsen att adekvansläran är ett sätt att lösa oändlighetsproblematiken på kausalitetens område har även gjorts av andra, och att detta faktum också är bakgrunden till Webers intresse för den. Så exempelvis Iring Fet-scher, som skriver att; ”Max Weber för in begreppet objektiv möjlighet i samhällsvetenskapernas vetenskapsteori för att därigenom vinna ett krite-rium för måttstocken beträffande urvalet av historiskt relevanta fakta ur realitetens oöverblickbara heterogena kontinuum.”¹⁵

Adekvansläran har dessutom t o m en historisk anknytning till urvals-problematiken vad gäller dess implikationer inom juridisk teori. Det för-håller sig nämligen så att huvudkritiken mot den kausalitetsteori som fö-regick adekvanst teorin – en teori som går under benämningen von Buri-von Bars teori efter dess upphovsmän – var att den var oförmögen att till-räckligt precist ange urvalskriterium för vad som skall gälla som orsak till ett visst fenomen.

The dominant jurisprudential theory of cause prior to the theory of adequate cause, the von Buri-von Bar theory, held that responsibility attached to actions which constituted necessary conditions of a harmful result. The difficulty with this theory was that it extended liability too broadly, and the various *ad hoc* restrictions of this extension which were proposed seemed unsatisfactory. The alternative theory, the adequate cause theory, was designed to overcome the difficulties by changes in the structure of the concept of cause rather than *ad hoc* restrictions. (Turner & Factor, 1981:6)

På vilket sätt var det då som von Buri-von Bars teori misslyckades med att ange en rimlig urvalsprincip? Låt oss se på ett exempel som illustrerar de svårigheter som von Buri-von Bars teori gav upphov till;

Suppose X was a shirt salesman who sold a victim a red shirt, and the victim went to Spain and was gored by a bull while wearing the shirt to the festival. In a criminal context, if X *also* met the requirement of intent, i.e. if X sold the shirt in order to produce death, he would be liable for the killing, since his conduct was a necessary condition of the killing, a fact which creates the causal prerequisite for liability. In a civil context, where intent is not a test, this extends liability too far: X would be liable, under von Bar's theory, merely if the red shirt was a necessary condition for the harm. The adequacy theory says that X's liability depends on the probability that X's action would result in the harm. Since in this case the probability would be small, it is possible to say that X is not liable. (Turner & Factor, 1981:7)¹⁶

Det förefaller kontraintuitivt att behöva dra slutsatsen att tröjeförsäljaren *orsakade* offrets död när han sålde tröjan till offret. Likväl är detta den slutsats vi måste dra om vi följer von Buri-von Bars doktrin om kausalite-ten, och däri ligger alltså svårigheten med denna teori.

Låt oss nu se närmare på utgångspunkten för von Buri-von Bars teori. Utgångspunkten är att alla *nödvändiga* villkor för en händelse utgör orsak till händelsen. Detta antagande delar von Buri-von Bar teorin *de facto* med adekvanst teorin. Varje händelse som faktiskt inträffar har förorsakats med nödvändighet av dess orsaker. Von Kries inleder sin traktat över be-greppet objektiv möjlighet och dess relation till kausaliteten med att affir-

mera just detta påstående: "För en undersökning som har att göra med begreppen sannolikhet och möjlighet är satsen, att *varje händelse som faktiskt inträffar är framkallad med nödvändighet av helheten av tidigare existerande förhållanden*, att betrakta som viktigaste grundval."¹⁷

Det faktum att adekvansläran och von Buri-von Bars teori om kasualiteten utgår från samma förutsättningar har kommenterats av Gustav Radbruch i dennes *Die Lehre von der adäquaten Verursachung*:

Läran om adekvat förorsakande har sin utgångspunkt gemensam med den förhärskande von Buriska kausalitetsteorin. Båda utgår från helhetsorsak och från alla betingelsers likvärdighet: Ett resultat framkallas endast genom att helheten av antecedentia nödvändigt framkallar det; om så bara en enda betingelse saknats, så skulle hela resultatet uteblivit. Enskilda delar av verkan får alltså inte tillräknas enskilda betingelser, för att på så sätt kunna skilja straffrättsligt relevanta "orsaker" från straffrättsligt irrelevanta "betingelser", utan man måste sätta hela verkan på varje enskild antecedentias räkning. Man måste se varje betingelse som en "orsak" i den nämnda betydelsen.¹⁸

Men här finns det anledning att stanna upp och tänka efter. Som vi såg i exemplet med eldsvådan ovan, så är det ingalunda säkert att det som vi är beredda att kalla för "orsak" också är ett nödvändigt villkor. Vi drar oss till minnes att elden lika gärna skulle ha kunnat bryta ut på grund av en tappad tändsticka som av kortslutningen. Hur kommer det sig då att de båda teorier som vi diskuterar här ändå hävdar att "orsaken" är oliktydigt med ett nödvändigt villkor?

Här är det två saker vi måste hålla i minnet. Dels att det handlar om att fastställa orsaken till *just denna eldsvåda*, sådan den faktiskt inträffade; och dels att bägge teorierna talar om *Gesamtursache*. Detta *Gesamtursache* står för helheten av de samlade nödvändiga betingelserna/orsakerna till att ett visst givet fenomen inträffat. I en bestämd mening är också alla delorsaker i *Gesamtursache* likvärdiga: Om inte den samlade uppsättning orsaker som utgör *Gesamtursache* hade sett ut som den gör i ett givet fall så hade inte heller effekten blivit exakt densamma. För att en viss given konkret effekt skall komma till stånd på just det sätt som den faktiskt har gjort så är alla del-orsaker lika nödvändiga, och därigenom likvärdiga i denna bemärkelse. Men som Hart och Honoré skriver ". . . the contrast of cause with mere conditions is an inseparable feature of all causal thinking, and constitutes as much of the meaning of causal expressions as the implicit reference to generalizations does" (Hart & Honoré, 1985:12).

Måste då inte adekvanssteorin råka i samma typ av svårigheter som sin föregångare när den som utgångspunkt accepterar dess utgångspunkter? Det är till den frågan som vi skall vända oss härnäst.

4.3 Nödvändighet och möjlighet

Med bibehållen utgångspunkt i postulaten om att *Gesamtursache* förorsakar den givna effekten med nödvändighet gäller det nu för adekvansteorin att hitta ett sätt att företa ett urval ur *Gesamtursache* – som ju måste vara oändlig – utan att för den skull offra villkorens likvärdighet i den mening som vi diskuterat ovan. Detta betyder med andra ord att det måste finnas någon bemärkelse i vilken de olika orsakerna som ingår i *Gesamtursache* inte är likvärdiga.

För att lösa problemet inför von Kries en probabilistisk orsaksteori, men det är inte en probabilistisk teori i den bemärkelsen att det skulle vara frågan om *sannolikhet* i vanlig mening. Istället talar han om ”objektiv möjlighet”. Vi återkommer till det probabilistiska draget i föreställningen om ”objektiv möjlighet” lite senare. Här skall jag emellertid först och främst säga ett par ord om hur möjlighetens kategori ställs emot nödvändighetens kategori i von Kries’ teori, samt ange några av de tänkbara utvecklingslinjerna för Weberstudier som öppnar sig med denna aspekt av adekvansteorin.

Om vi alltså tänker oss *Gesamtursache* som att den framkallar en viss given faktiskt inträffad effekt med nödvändighet, så gäller det likväl att det hade kunnat hända annorlunda. Det ges andra möjligheter. Det som inträffar när vi börjar diskutera i termer av ”möjlighet” på historiens område är alltså att vi ger oss in på det *kontrafaktiskas* område.

När det gäller ”möjlighet” frågas det inte längre efter vad som faktiskt har inträffat, utan efter händelseförlopp som inte har inträffat men för vilka det gäller att det är ”objektivt möjligt” att de skulle kunna ha inträffat.

Som ”objektivt möjlig” betecknar Weber alltså en från det faktiska förloppet avvikande utvecklingslinje som historikern konstruerar, såsom ett realistiskt alternativ, på grundval av en undersökning av de samtida omständigheterna. Ett historiskt datums betydelse kan sedan avläsas desto tydligare mot bakgrund av en sådan ”objektivt möjlig” konstruktion.¹⁹

I detta citat skyntar redan hur föreställningen om ”möjlighet” utnyttjas för att företa urvalet ur den oändliga orsakskedjan: Genom att i tanken variera de faktiska historiska händelsernas gång kan en viss given historisk händelses betydelse för ”effekten” (dvs det nutida samhället) värderas. Vi får ett hypotetiskt mått på hur stor betydelse en händelse har haft för åstadkommandet av vår nutida situation.

4.4 Sannolikhet och objektiv möjlighet

Som redan har nämnts upprepade gånger kan adekvansteorins sätt att förhålla sig till kausalitetsproblemet karakteriseras som, i en viss mening, *probabilistiskt*. Att jag skriver ”i en viss mening” har att göra med att vi

vanligen tänker oss "probabilism" som "sannolikhet". Det gör inte von Kries. För att förstå vad som menas med att någonting är "kausalt adekvat" (vilket är nyckelbegreppet för den von Kriesska lösningen på kausalproblematiken), så måste vi veta något om von Kries' doktrin om skillnaden mellan "sannolikhet" och "objektiv möjlighet". Ty begreppet "möjlighet" i dess von Kriesska (och Weberska) tappning är ouppslösligt förbundet med von Kries' sannolikhetsteori. Här nedan skall jag därför i all korthet försöka redogöra för några för oss relevanta drag i denna sannolikhetslära.

Det finns i huvudsak två poler i sättet att betrakta "sannolikhet". Antingen ser man sannolikhet som någonting som är en egenskap hos objektet för omdömet, eller också ser man det som en egenskap hos själva omdömet. Det förstnämnda kan då kallas för "objektiv sannolikhet" medan det sistnämnda skulle vara "subjektiv sannolikhet". Låt oss anföra uppsalafilosofen Gunnar Oxenstiernas karakteristik av dessa båda riktningar. Om den subjektiva sannolikhetsuppfattningen sägs att;

Å ena sidan skall sannolikheten vara något subjektivt. Man utsäger ett visst omdöme *med* sannolikhet, det är sålunda icke fråga om ett omdöme *om* sannolikhet, utan om ett sannolikt omdöme. Om jag säger, att det skall bli ett nytt krig, så kan jag icke säga detta med visshet, men jag säger dock just, att det skall bli ett nytt krig, och jag säger detta med sannolikhet. Föremålet för omdömet, det objekt om vilket jag talar, är det nya krigets inträffande. Omdömet kan vara sant eller falskt, dess objekt verkligt eller överkligt, men i omdömet objekt kan man icke anträffa sannolikheten. Sannolikheten är då, synes det, något subjektivt, den afficerar icke omdömet objekt utan just själva omdömet, som är en subjektiv företeelse. Detta är då den subjektiva sannolikhetsteoriens ståndpunkt. (Oxenstierna, 1983:11)

Lite längre ner ger Oxenstierna sedan en redogörelse för synen på sannolikheten som objektiv;

Å andra sidan föreligger åter en objektiv uppfattning av sannolikheten. Sannolikheten själv tyckes kunna göras till föremål för ett omdöme. Och detta betyder givetvis icke bara, att jag faller ett omdöme om ett sannolikhetsomdöme, utan att jag faller ett omdöme om en objektiv sannolikhet. Och enligt en extremt objektivistisk tolkning måste man då säga, att det strängt taget är oriktigt att påstå, att man faller ett omdöme med sannolikhet. Innebörden av detta uttryck skulle i stället vara, att man faller ett omdöme *om* en objektiv sannolikhet. I det föregående exemplet: 'Det är sannolikt, att det blir ett nytt krig', skulle objektet för omdömet sålunda icke vara det nya krigets inträffande, utan sannolikheten för det nya krigets inträffande. (Oxenstierna, 1983:11)

Von Kries ställer sig bakom synen på sannolikhet som *subjektiv*. Detta för med sig den konsekvensen att den kunskapsbas som vi har när vi faller sannolikhetsomdömet blir av stor vikt. "Sannolikhet" är då som sagt en egenskap hos *omdömet* och inte hos objektet, och avgörande för hur vi faller vårt omdöme måste vara vad vi vet om de förhållanden vi faller omdömen om. Låt oss se vart detta leder oss. Om det är helt och hållet känt för oss – med 100 procents säkerhet att händelsen X kommer att in-

träffa, så kan vi säga att det är *nödvändigt* att X kommer att inträffa. Men har vi i så fall fällt ett sannolikhetsomdöme?

Låt oss frammana bilden av en allvetande varelse. Skulle en sådan kunna uppställa några sannolikhetsomdömen? Man ser lätt, att den allvetande får en sannolikhetsskala med blott två nivåer. På den högsta skulle alla sanningar befinna sig, inbördes lika sannolika. På den lägre av de två nivåerna skulle de falska utsagorna påträffas, också dessa lika sannolika. Detta förefaller torftigt. Om en sannolikhetsbedömning skall ha en funktion, måste den baseras på en partiell okunnighet. Kanske är det riktigt att säga, att den enda grunden för kunskap är annan kunskap. Ändå går det inte att komma ifrån, att okunnigheten betingar arten av de sannolikhetsomdömen, som det går att fälla. (Halldén, 1973:15)

Det krävs alltså en partiell okunnighet för att det skall vara meningsfullt att tala om sannolikhet. Då uppstår frågan *vem* det är som har denna kunskap respektive partiella okunnighet. På den frågan har von Kries två olika svar. När han talar om "sannolikhet" (*Wahrscheinlichkeit*) så tänker han sig att det är kunskapsbasen hos en enskild individ som man skall ta med i beräkningen. Men han myntar också termen "objektiv möjlighet" för att beteckna en mera opersonlig kunskap, ett "samlat nomologiskt vetande". Skillnaden mellan "sannolikhet" och "objektiv möjlighet" består alltså enligt von Kries i skillnader beträffande den subjektiva kunskapsbasen: "Objective probability (*Möglichkeit*), he [von Kries] argued, must be distinguished from subjective probability (*Wahrscheinlichkeit*), for objective probability is a relationship between events independent of our knowledge" (Hart & Honoré, 1985:467).

Att termen "objektiv" används av von Kries betyder dock inte att det är fråga om något slags "objektiv sannolikhet" i den mening som avsågs av Oxenstierna i de båda ovanstående citaten, utan det avses endast att von Kries "... söker grunda uppskattningen av sannolikheterna på vissa objektiva förhållanden" (Oxenstierna, 1983:308, n1). Detta är förvisso inte platsen för en mera ingående belysning av skillnaden mellan "sannolikhet" och "objektiv möjlighet", men det finns i vilket fall anledning att hålla isär de båda begreppen.

Trots att framställningen här varit bara alltför kortfattad och förenklad framgår det tydligt att "objektiv möjlighet" är ett probabilistiskt begrepp relaterat till von Kries' sannolikhetslära. Det är ett begrepp som denoterar en probabilistisk relation men där omdömet inte är avhängigt ett enskilt subjekts kunskapsbas. När Weber talar om "objektiv möjlighet" är det en probabilism av detta slag som han avser, och således är det inte korrekt att helt enkelt likställa "objektiv möjlighet" med "logisk möjlighet", så som Talcott Parsons förefaller göra i *The Theory of Social and Economic Organization*.²⁰ Vi kan också se att där Weber talar om "sannolikhet" måste vi tolka honom som att han avser ett bestämt subjekts skattning av sannolikheten.

Låt oss nu slutligen se hur adekvansteorin använder föreställningen om "objektiv möjlighet" för att skapa en teori om kausaliteten.

4.5 Kausal adekvans och objektiv möjlighet. Om ökad grad av objektiv möjlighet som grunden för urvalet ur kausalkedjan.

När vi kommit så här långt kan vi börja skissera konturerna av adekvanslärans försök att ange en urvalsprincip ur den oändliga orsakskedjan.

Alla led i orsakskedjan är att klassa som orsaker. De är alla nödvändiga för åstadkommandet av effekten och de är alltså likvärdiga i denna mening. Det är denna tanke som uttrycktes i det ovan citerade postulatet hos von Kries att varje händelse som inträffar, inträffar som en nödvändig följd av *Gesamtursache*, som i sin tur är uppbyggd av ett oändligt antal enskilda orsaker. Det är också denna tanke som Weber ger uttryck för när han skriver att:

Precis som i den juridiska teorin frågar vi först: hur är det överhuvudtaget principiellt möjligt och genomförbart att tillräkna ett konkret "resultat" till en enskild "orsak", om man beaktar att det alltid är ett *oändligt antal* orsaksmoment som betingar att det enskilda "förloppet" kommer till stånd, och att alla de enskilda orsaksmomenten var outhärliga för att det resultatet skulle komma till stånd i den gestalt det hade?²¹

Häri ligger utgångspunkten och häri ligger problemet. Urvalsprincipen som adekvansteorin söker anlita för att urskilja orsaker ur den oändliga orsakskedja som därvid tornar upp sig består i att skilja mellan "adekvata" och "icke-adekvata" orsaker. En orsak är kausalt adekvat om den ökar graden av objektiv möjlighet beträffande åstadkommande av effekten.

Von Kries applies the concept of objective probability as a constituent element of causal statistics in the following way. A given contingency will be the *adequate cause* of harm if and only if it satisfies two conditions: (i) it must be a *sine qua non* of the harm, (ii) it must have 'increased the objective probability' of the harm by a significant amount.²²

Om en företeelse endast uppfyller det första villkoret betraktas det visserligen som en orsak, men inte som en *kausalt adekvat* orsak:

The bare relationship signified by *sine qua non* or necessary condition is treated by von Kries as a causal relationship distinguished from adequate cause as 'non-adequate' or 'coincidental': this non-adequate relation can be established, says von Kries, by attending solely to the particular case without applying generalizations. (Hart & Honoré, 1985:469f)

För att kunna komma närmare in på vad som skall räknas som kausalt adekvat gäller det för oss att vi närmare måste specificera något vad objektiv möjlighet innebär mer konkret. Låt oss därför försöka beskriva denna operation lite närmare.

Begreppet "objektiv möjlighet" är avsett att vara ett mått på hur pass betydelsefull en given orsak har varit för åstadkommandet av effekten. Den fråga man ställer för att få fram den "objektiva möjligheten" är: kan

man förvänta sig att denna faktor i "normala fall" skulle leda till den nu inträffade effekten?²³ Den urvalsprincip ur kausalkedjans oändlighet som adekvansteorin förespråkar kan således beskrivas som en princip som grundar sig på en bedömning av hur pass troligt det är att en viss faktor leder till den ifrågavarande effekten. En orsaks "objektiva möjlighet" i förhållande till en effekt kan vidare anta värden som är större än noll och mindre än ett.²⁴ Värdet noll kan den inte anta. Anledningen till det är att en orsak, för att alls vara någon orsak, måste vara ett nödvändigt villkor (jfr ovan). Alltså är den inte heller någon orsak. Inte heller kan en orsak anta värdet "ett". Om en orsak antar värdet "ett" så har den frambringat resultatet *med nödvändighet*. Men i och med att den åstadkommit resultatet med nödvändighet, och alltså är ett tillräckligt villkor, så har vi förflyttat oss över från möjlighetens kategori till nödvändighetens kategori. Det omdöme vi har fällt är inte längre ett möjlighetsomdöme utan ett nödvändighetsomdöme.

All necessary conditions, by virtue of being necessary conditions, are said to contain an objective possibility of the result. The 'objective possibility' in this sense is thus a matter of the degree to which particular necessary conditions tend to occur with particular results. The degrees are $0 < X < 1$. 'Zero' objective possibility would be non-necessity. 'One', or invariant succession, would mean that this necessary condition was also sufficient. (Turner & Facktor, 1981:10)

Vi har tidigare sett att adekvansteorin postulerar att varje given effekt åstadkoms av *Gesamtursache* med nödvändighet, men också att vi aldrig kan ha kunskap om *Gesamtursache* i dess helhet. Det är ju för att lösa den urvalsproblematiken som möjlighetsomdömet introduceras. Därmed ser vi också att möjlighetsomdömen måste innehålla en osäkerhet för att kunna kallas möjlighetsomdömen.

Med påståendet, att något som är helt bestämt aldrig endast var objektivt möjligt, menar vi ju alltid att de helt precist bestämda följderna måste framkallas med nödvändighet. Någon användning av begreppet objektiv möjlighet är alltså inte tänkbar, under förutsättning att betingelserna är helt exakt bestämda.²⁵

En sammanfattande formulering av adekvansteorins redogörelse för hur det skall avgöras om en orsak också är kausalt adekvat (och alltså för hur urvalet ur den oändliga kausalkedjan skall ske) kunde alltså lyda som följer: En orsak är kausalt adekvat om förekomsten av den, allt annat lika, signifikant ökar den objektiva möjligheten för att effekten skall komma till stånd, dvs om den uppvisar en objektiv möjlighet som approximerar talet 1. Hur hög objektiv möjlighet som måste föreligga för att man skall kunna tala om kausal adekvans är en omdömesfråga.

Låt oss nu se hur adekvansteorin klarar av att göra urvalet ur den oändliga orsakskedjan genom att applicera denna tes på ett par exempel. Tar vi först problemet med eldsvådan ovan, så frågar vi oss för var och en av de nödvändiga villkoren om de i normala fall och under samma betingelser

leder till eldsvåda. Förekomsten av syre gör det uppenbarligen inte. I annat fall skulle det bli en hel del eldsvådor. Inte heller förekomsten av brännbart material i ett hus leder vanligen till eldsvåda, och samma sak får sägas om det negativa villkoret ”avsaknad av sprinklersystem”. Kortslutning däremot leder inte sällan till bränder, och förekomsten av en kortslutning skulle således signifikant öka den objektiva möjligheten för en eldsvåda. Nu finns det emellertid kanske anledning att reservera sig vad gäller adekvansteorins tillämpning inom naturvetenskaperna. Exempelvis har Webers vän Th Kistiakowskii velat göra gällande att kausalitet i termer av ”möjlighet” är något som är specifikt för humanvetenskaperna och alltså inte gäller på naturvetenskapernas område.

Kistiakowskii contended that . . . the natural sciences operate in terms of absolute causality; the social sciences operate in terms of probabilistic causality. The natural sciences investigate a reality that falls completely within the domain of causality; the social sciences face a reality which falls within the domains of both empirical causality and moral purposiveness. (Vucich, 1976:137)

Det tycks mig dock som om adekvansteorin i alla fall tycks peka ut ”rätt” faktor även i exemplet med branden. Låt oss nu emellertid gå över till exemplet med tröjförsäljaren ovan. Kan tröjförsäljaren enligt adekvansteorin lastas för mannens död? Nej. Under normala betingelser, och givet att alla andra faktorer är lika, så ökar inte försäljningen av en tröja riskerna för att någon skall avlida. Visserligen var försäljningen av tröjan ett orsaksled som ingick i *Gesamtursache* – den samlade uppsättningen orsaker – och således var det ett nödvändigt villkor för att händelseförloppet skulle gestalta sig precis så som det gjorde. Men försäljningen av tröjan ökade inte nämnvärt den objektiva möjligheten för att döden skulle inträffa. Slutsatsen blir att försäljandet av tröjan var en icke-adekvat orsak och därmed får vi frita tröjförsäljaren från ansvaret.

Det kan vara lämpligt att anföra ytterligare något exempel på tillämpning av adekvansläran. Ett bra exempel eftersom det utmanar våra intuitioner något, är det om rånoffret som blir träffat av blixten – ett exempel som härstammar från Radbruchs *Die Lehre von der adäquaten Verursachung*.²⁶ Vi antar att någon blir överfallen av en rövare och lämnad dödligt sårad under ett högt träd. Där under det höga trädet blir offret träffat av blixten och avlider till följd av detta. Nu är frågan: är rövaren skyldig till offrets död? Helt tydligt har rövaren avsett att döda sitt offer. Likväl kan han dock inte bedömas vara orsak till att offret avlider. Den objektiva möjlighet som ges för att rånet och misshandeln och rånet skall leda till att offret träffas av blixten är alldeles för liten. Låt vara för att rövaren utsatt offret för en större risk att träffas av blixten genom att lämna honom under trädet, men graden av objektiv möjlighet ökar likväl inte på långt när tillräckligt för att det skall kunna bli tal om kausal adekvans.

Vad Weber gör är att applicera adekvansteorin på konkreta historiska förlopp för att på så sätt avgöra ifall en viss given historisk händelse, såsom exempelvis slaget vid Marathon, varit kausalt adekvat för frambringandet av vår nutida situation (Weber, 1985:276 f, 286 f) Med andra ord: hade historiens gång ändrats signifikant om denna specifika historiska händelse hade uteblivit eller tagit en annan vändning? Om slaget vid Marathon fått en annan utgång, hade detta då påverkat historiens gång – dvs är slaget vid Marathon kausalt adekvat för hur vår historia gestaltat sig?

Här ser vi alltså en konkret användning av adekvansteorins redskap i Webers ”substantiella” sociologi; ett sätt att värdera kausalfaktorers betydelse och på så sätt praktiskt kunna göra urvalet ur en oändlig orsakskedja. Det är om denna substantiella sociologi som de återstående anmärkningarna i den här artikeln skall handla.

5. Konsekvenser för läsningen av Webers empiriska arbeten?

Som en avslutning skulle jag vilja skissera en tänkbar vidareutveckling av det resonemang som förts på de här sidorna. Om utgångspunkten för denna artikel bestod i att se hur epistemologiska överväganden slår igenom i Webers metodologi, så kunde ett följdprojekt vara att se vilka konsekvenser nya insikter i Webers metodologi får för tolkningen av hans empiriska arbeten. Utan att ha undersökt saken närmare vill jag föreställa mig att de speciella dragen i Webers kausalitetsteori kan få betydande konsekvenser för hur hans substantiella sociologi skall uppfattas. Antydningssvis kunde föreslås att *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* och *Ekonomi och samhälle* vore lämpliga exempel på skrifter där resonemangen kan skifta betydelse med en nytolkning av kausalitetsbegreppet. I och för sig har Stephen Turner och Regis Factor argumenterat för att adekvansteorin var något av en ungdomssynd för Weber, och att han övergav den mot slutet av sitt liv till förmån för en kausalitetsuppfattning à la J S Mill (Turner & Factor, 1981), men detta har mycket som talar mot sig. Redan det faktum att Weber formulerar sig i adekvansteoretiska termer i företalet till religionssociologin²⁷ och i *Ekonomi och samhälle* pekar på att så inte skulle vara fallet, då ju dessa båda skrifter bevisligen daterar sig efter 1919.⁴⁹

För att bara visa på ett exempel i religionssociologin där adekvansteoretisk vokabulär kommer till användning kan vi se hur Weber formulerar sig när han skriver om färvärvsbegär och vinststrävan:

Denna strävan har funnits och finns hos kypare, läkare, kuskar, konstnärer, prostituerade, korrupta ämbetsmän, soldater, stråtrövare, korsfarare, spelhålebesökare, tiggare – man kan

säga hos ”all sorts and conditions of men”, under alla tidevarv i alla jordens länder, där den objektiva möjligheten därtill på något sätt förelegat eller föreligger.²⁹

Hur skulle alltså en diskussion om protestantisk etik och kapitalismens anda se ut inom ramen för en adekvansteoretisk tolkning? Detta är ett av de fält som öppnar sig och rekommenderar sig för vidare forskning. Ett annat är som sagt resonemangen i *Ekonomi och samhälle*, där det finns en mängd tänkbara angreppssätt. Hur skulle man exempelvis adekvansteoretiskt kunna göra reda för rationalitetstypernas relation till faktiska handlingsutfall? Kanske kan en bättre förståelse för Webers adekvansteoretiska ståndpunkt också ge insikter i andra delar av metodologin, som exempelvis när Weber talar om ”meningsadekvans”.

”Meningsadekvat” (*sinnhaft adäquat*) skall vi beteckna en sammanhängande beteendesevens, i den mån som dess delar, enligt våra invanda sätt att tänka och känna, tillsammans bildar ett typiskt (vi brukar säga ”riktigt”) meningssammanhang. Såsom ”kausalt adekvat” skall vi däremot beteckna en händelsesekvens i den mån, som det enligt erfarenheten finns sannolikhet att den alltid förlöper på samma sätt. (Weber, 1983:9)

Detta sista verkar så mycket mer lovande som kausal adekvans tycks utnyttjas av Weber som en fond mot vilken begreppet meningsadekvans avgränsas. Likaså tycks adekvansteoretiska överväganden relevanta för hur vi skall avgränsa ”meningsfull orientering” mot andra människor (Weber, 1983:18).

Sammantaget förefaller det vara en angelägen uppgift att se på vilka effekter det får på den Weberska tankebyggnaden om man på ett mer medvetet sätt knyter adekvansteorin till det övriga begreppsliga nexus som vi återfinner i Webers verk.

NOTER

¹ Denna artikel är en förkortad version av ett paper presenterat vid Sveriges sociologförbunds årskonferens i Växjö 27–29 januari 1994 med titeln ”Weber, metodologin och oändligheten. En studie av två neo-Kantianska föreställningars genomslag i Max Webers metodologiska tänkande”.

² För ett par lösryckta exempel, se Klaus & Buhr (1987, bd. II: 863–866) Turner (1990) m fl.

³ En utförligare framställning, som också tar upp begreppen ”Wertbeziehung” och ”historisk individ” finns i Agevall (1993).

⁴ Jfr t ex Weber, ”Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik”, WL: 237. Problematiken har diskuterats i sekundärlitteraturen: Antonio (1985:31), Parsons (1936:676) och Kocka (1966).

⁵ Jag har diskuterat dessa båda aspekter något mer utförligt i Agevall (1993).

⁶ Kant, *Kritik der reinen Vernunft, Werke, bd. III*: ”Wenn aber gleich alle unsere Erkenntnis mit der Erfahrung anhebt, so entspringt sie darum doch nicht eben alle aus der Erfahrung.” (s. 45).

⁷ Radbruch (1902:330): ”Aber auch die Praxis kann eine durchgebildete Kausalitätstheorie nicht entbehren. In einfach gelagerten Fällen mag zwar ein gesunder Instinkt meist das Richtige treffen, ohne dass man auf die Theorie zurückzugreifen brauchte; bei irgendwie

problematischer Sachlage wird aber eine Reaktion auch des gesunden Rechtsgefühles ausbleiben, und wird man sich nach einem leitenden logischen Prinzip umsehen müssen.”

⁸ Notera fö att denna hänvisning till kausalkedjans oändlighet är ett av de svar som Weber låter ”empirikern” ge ”historiespiritualisten” i uppsatsen om Stammler. Se Weber, ”R. Stammers ’Ueberwindung’ der materialistischen Geschichtsauffassung” i WL.

⁹ Emile Durkheim var dock av en avvikande uppfattning i denna fråga. För Durkheim gällde att varje enskild händelse har en enda orsak. Han hävdar exempelvis att regeln om ”orsakernas mångfald utgör en negation av kausalitetsprincipen.” (Durkheim 1991:102). Som Steven Lukes påpekar är denna doktrin problematisk, även om Durkheim otvivelaktigt behöver den för att kunna etablera en del av sina andra metodologiska utgångspunkter, såsom den om ”argument by elimination” (som i sig är ytterst problematisk): ”Perhaps the main reason for Durkheim’s insensitivity for this second difficulty [that the elimination might not be conclusive] lies in his doctrine that ‘a given effect always has a single corresponding cause’. This doctrine (together with his view that they must be of the same nature) certainly allowed him to feel an unjustifiable degree of self-assurance that in any given case, he had found the unique (social) cause of what he sought to explain.” (Lukes, 1988:32). Man kan dock hävda att Durkheims princip är av pragmatisk snarare än epistemologisk natur.

¹⁰ Weber: ”Wenn man sagt, daß die Geschichte die konkrete *Wirklichkeit* eines ”Ereignisses” in seiner Individualität kausal zu verstehen habe, so ist damit, wie wir schon sahen, selbstverständlich nicht gemeint, daß sie dasselbe in der Gesamtheit seiner individuellen Qualitäten unverkürzt zu ”reproduzieren” und kausal zu erklären habe: das wäre eine nicht nur faktisch unmögliche, sondern prinzipiell sinnlose Aufgabe.” I ”Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik”, WL: 272.

¹¹ Exemplet har jag lånat från John L Mackie. Mackie följer naturligtvis upp exemplet på ett annat sätt i sin artikel, men jag tar mig likväl friheten att utnyttja det utan att för den skull gå in på dess plats i Mackies resonemang. Mackies diskussion söker lösa problemet inom ramen för diskussionen om ”nödvändiga” och ”tillräckliga” villkor, något som är karakteristiskt för analytisk filosofis sätt att hantera frågeställningen och som går tillbaka på Hume. En diskussion av detta sätt att hantera kausaliteten ligger utanför ramarerna för denna undersökning.

¹² Kritiken har i synnerhet gällt adekvansteorins användbarhet inom straffrätten. På den punkten har Gustav Radbruch argumenterat för att adekvansteorins tillämpning skall inskränkas till civilrätten, en ståndpunkt som också Max Weber gör till sin. Se Weber, ”Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik”, WL: 269 n 2.

¹³ Se Radbruch (1902:331) samt Weber, ”Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik”, WL: 269.

¹⁴ Wagner & Ziprian (1985:121): ”In der zeitgenössischen juristischen Theorie entdeckt Weber Autoren, die sich nicht nur mit demselben Problem der Auswahl wesentlicher Ursachen und deren empirischer Nachprüfung befassen, sondern auch eine Lösung dafür vorschlagen. Die theorie der objektiven Möglichkeit und adäquaten Verursachung, wie sie G. Radbruch und J. von Kries vertreten, gibt Weber ein für seine Zwecke anwendbares Verfahren der kausalen Erklärung individueller Ereignisse an die Hand, das mit Rickerts Epistemologie kompatibel scheint. . . . In dieser Theorie glaubt Weber die unendliche Mannigfaltigkeit von Rickerts Gegenstandswelt in Form einer unübersehbaren Fülle von Ursachen wiederzufinden. Zudem arbeiten von Kries und Radbruch ebenfalls ohne eine natürliche Ontologie der Gegenstandswelt. Das heißt: Auch sie müssen unter Zuhilfenahme eines Auswahlkriteriums, das vom Forschungsobjekt beigebracht wird und nicht in den gegenständlichen Ursachen liegen kann, eine in Frage kommenden Ursachenkomplex ausgrenzen.”

- ¹⁵ Fetscher (1973:501): "Max Weber führt den Begriff der objektiven Möglichkeit in die Wissenschaftstheorie der Sozialwissenschaften ein, um ein Kriterium für den Maßstab der Auswahl historisch relevanter Fakten aus dem unübersehbaren heterogenen Kontinuum der Realität zu gewinnen."
- ¹⁶ Det finns emellertid en konstighet i terminologin i Turner & Factors artikel. De talar om "sannolikhet" (*probability*). Von Kries är emellertid noga med att skilja mellan "sannolikhet" och "objektiv möjlighet" (*Wahrscheinlichkeit* och *objektiven Möglichkeit*). Även Hart och Honoré använder termen "probability" i stället för "möjlighet" när de diskuterar von Kries i boken *Causality in the law*. Hart och Honoré är dock medvetna om att deras språkbruk avviker från von Kries, och motiverar sitt val av termen "probability" med att juristerna kan komma att förvirras av bruket av termen "möjlighet". De är annars medvetna om att "possibility" vore den korrekta översättningen, och de påpekar även att det redan hos Laplace, liksom hos Cournot, heter "possibilité". (Hart & Honoré, 1985:467, n 12)
- ¹⁷ von Kries (1888:180): "Für eine Untersuchung, die es mit den Begriffen der Wahrscheinlichkeit und der Möglichkeit zu tun hat, ist als wichtigste Grundlage der Satz zu betrachten, dass *jedes Ereigniss, welches thatsächlich eintritt, durch die Gesamtheit der zuvor bestehenden Verhältnisse mit Nothwendigkeit herbeigeführt ist.*"
- ¹⁸ Radbruch (1902:333): "Die Lehre von der adäquaten Verursachung hat ihren Ausgangspunkt mit der herrschenden v. Burischen kausalitätstheorie gemeinsam. Beide stehen auf dem Standpunkte der Gesamtursache und der Gleichwertigkeit aller Bedingungen: Ein Erfolg wird nur durch die Gesamtheit seiner Antecedentien mit Nothwendigkeit herbeigeführt; hätte auch nur eine Bedingung gefehlt, so wäre der ganze Erfolg entfallen; man darf also nicht einzelnen Bedingungen einzelne Teile der Wirkung zurechnen, um so eine strafrechtlich relevante 'Ursache' von strafrechtlich irrelevanten 'Bedingungen' scheiden zu können, sondern muss auf die Rechnung jedes einzelnen Antecedens die ganze Wirkung setzen, in jeder Bedingung eine 'Ursache' im genannten Sinne erblicken." För denna poäng, se även Turner & Factor (1981:7).
- ¹⁹ Fetscher (1973:503): "Als 'objektiv möglich' bezeichnet Weber also eine von dem tatsächlichen Verlauf abweichende Entwicklungslinie, die der Historiker auf Grund einer Untersuchung der zeitgenössischen Umstände als realistische Alternative zum tatsächlichen Verlauf konstruiert. Die Bedeutung eines historischen Datums kann dann vom Hintergrund einer solchen 'objektiv möglichen' Konstruktion umso deutlicher abgelesen werden."
- ²⁰ I en not till Webers text kommenterar Parsons begreppet "objektiv möjlighet" på följande sätt: "The concept 'objective possibility' (*objektive Möglichkeit*) plays an important technical role in Weber's methodological studies. According to his usage, a thing is 'objectively possible' if it 'makes sense' to conceive it as an empirically existing entity. It is a question of conforming with the formal, logical conditions. The question whether a phenomenon which is in this sense 'objectively possible' will actually be found with any significant degree of probability or approximation, is a logically distinct question" (Weber, 1968:149). Huruvida Parsons verkligen likställer det "objektivt möjliga" med det "logiskt möjliga" här är osäkert, men han har kritiserats för att göra just detta. (Se Turner & Factor, 1981:3).
- ²¹ Weber, ("Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik", WL: 271.): "Wir fragen zunächst, durchaus gemeinsam mit der juristische Theorie: wie ist eine Zurechnung eines konkreten "Erfolges" zu einer einzelnen "Ursache" überhaupt prinzipiell möglich und vollziehbar angesichts dessen, daß in Wahrheit stets eine Unendlichkeit von ursächlichen Momenten das Zustandekommen des einzelnen "Vorgangs" bedingt hat, und daß für das Zustandekommen des Erfolges, in seiner konkreten Gestalt ja schlechthin alle jene einzelnen ursächlichen Momente unentbehrlich waren?"

- ²² Hart & Honoré 1985:469). Hos von Kries finns citaten i (1889:467, n 10).
- ²³ Här ges det förvisso utrymme för tolkningstvister. Vad det är som skall räknas som "normalt" är inte givet, och det har följaktligen bildats en rad grupperingar som förespråkar olika svar på den frågan. Se Radbruch (1902).
- ²⁴ I denna uppsats kommer jag inte att gå närmare in på de mera tekniska detaljerna vid beräkningen av objektiv möjlighet. Detta är givetvis en svaghet, men utrymmet medger inte en sådan utläggning. Faktum är att adekvansteorin inte heller alltid formuleras strikt matematiskt, även om det otvivelaktigt varit von Kries tanke: "Indeed the adequacy theory itself is sometimes stated not in the strict form given above but in the loose form that a condition is the adequate cause of a consequence if it has a tendency, according to human experience and in the ordinary course of events, to be followed by a consequence of that sort." (Hart & Honoré, 1985:470). Som jag förstår saken är det inte otänkbart att Weber använder sig av adekvansteorin i dess mindre strikta form.
- ²⁵ von Kries (1888:181). "Bei der Behauptung, dass immer nur etwas ganz Bestimmtes, nie mehrerlei objectiv möglich war, meinen wir ja immer, dass die ganz genau bestimmte Folgen mit Nothwendigkeit herbeiführen mussten. Unter der Voraussetzung ganz genau bestimmter Bedingungen ist also für den Begriff der objectiven Möglichkeit keine Anwendung denkbar."
- ²⁶ Exemplet och diskussionen av det återfinns på sidan 340ff. Detta exempel brukar ofta anföras när adekvansteorin skall förklaras.
- ²⁷ Weber, "Vorbemerkung" i *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, bd. I*. Uppsatsen finns översatt i *Kapitalismens uppkomst*, samt som förord till den svenska upplagan av *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*.
- ²⁸ Anledningen till att vi kan vara säkra på att så är fallet är att Karl Jaspers bok *Psychologie der Weltanschauungen* som kom ut 1919 anför i de relevanta texterna. För en diskussion angående betydelsen av *Vorbemerkung*, se Nelson (1974).
- ²⁹ I *Vorbemerkung* till GAZRS, citerat från Weber (1986:31).

REFERENSER

- Agevall, Ola (1993), "Weber, metodologin och oändligheten", uppsats, Högskolan i Växjö.
- Antonio, Robert J & Glassman, Ronald M, eds. (1985): *A Weber-Marx Dialogue*, University Press of Kansas.
- Antonio, Robert J (1985): "Values, history and science: The metatheoretic foundations of the Weber-Marx dialogue", i Antonio R J & Glassman, R M.
- Durkheim, Émile (1991): "Sociologins metodregler", i *Tre klassiska texter*.
- Eliäson, Sven (1982): *Bilden av Max Weber. En studie i samhällsvetenskapernas sekularisering*, Norstedts förlag, Lund.
- Eliäson, Sven (1990): "Max Weber and his critics. Critical theory's reception of neo-Kantian methodology", *International Journal of Politics, Culture, and Society*, vol. 3, 4, s. 513-537.
- Fetscher, Iring (1973): "Zum Begriff der 'objektiven Möglichkeit' bei Max Weber und Georg Lukács", *Revue internationale de philosophie*, 27, s. 501-525.
- Hacking, Ian, (1990): *The taming of chance*, Cambridge University Press.
- Halldén, Sören (1973): *Sannolikhetens logik*, Gleerup bokförlag, Lund.
- Hart, H L A & Honoré, Tony (1985), *Causation in the Law*, Second edition, Oxford, Clarendon Press.
- Hekman, Susan J (1979): "Weber's concept of causality and the modern critique", *Sociological inquiry*, 49 (4), s. 67-76.
- Hennis, Wilhelm (1989): "A science of man: Max Weber and the political economy of the German historical school", i Mommsen & Osterhammel.

- Hume, David (1990): *A treatise of human nature*, Med analytiskt index av Selby-Bigge, Oxford University Press, Oxford.
- Kant, Immanuel (1991): *Werke*, bd. I–XII, 7:e upplagan, Suhrkamp, Frankfurt/Main.
- Karádi, Eva (1989): "Ernst Bloch and Georg Lukács in Max Weber's Heidelberg", i Mommsen & Osterhammel.
- Klaus, Georg & Buhr, Manfred (1987): *Philosophisches Wörterbuch*, bd. 1–2, Verlag das europäische Buch, Westberlin.
- Kocka, Jürgen (1966): "Karl Marx und Max Weber. Ein methodologischer Vergleich", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaften*, 122, s. 328–357.
- Kries, Johannes von (1888): "Ueber den Begriff der objectiven Möglichkeit und einige Anwendungen desselben", del 1–3 i *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*. Band 12, nr 1, 2 och 4.
- Kries, Johannes von (1889): "Über die Begriffe der Wahrscheinlichkeit und Möglichkeit und ihre Bedeutung im Strafrecht", *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, 9, s 528–537.
- Lukács, Georg (1971): *Historia och klassmedvetande*, Cavefors, Lund.
- Lukes, Steven (1988): *Émile Durkheim. His life and work: A historical and critical study*, Peregrine books, London.
- Mackie, John L (1965): "Causes and conditions", *American Philosophical Quarterly*, Vol. 2, nr 4, October, s 245–264.
- Mommsen, Wolfgang J & Osterhammel, Jürgen (1989): *Max Weber and his contemporaries*, Unwin Hyman, London.
- Nelson, Benjamin (1974): "Max Weber's 'Author's introduction' (1920): A master clue to his main aims", *Sociological Inquiry*, vol. 44, 4, s 269–278.
- Oxenstierna, Gunnar (1983): *Studier i sannolikhetens filosofi*, Utgivna av C. E Sjöstedt, Doxa förlag, Avesta.
- Parsons, Talcott (1936): "Rec. av von Scheltings 'Max Webers Wissenschaftslehre' ", *American Sociological Review*, vol. 1, s 675–681.
- Parsons, Talcott (1965): "Max Weber 1864–1964", *American sociological Review*, Vol. 30, 2, s 171–175.
- Radbruch, Gustav (1902): "Die Lehre von der adäquaten Verursachung", *Abhandlungen des kriminalistischen Seminars an der Universität Berlin*, Neue Folge, bd. 1, Heft 3, s 320–408.
- Rickert, Heinrich (1921): *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften*, J C B Mohr, Tübingen.
- Rickert, Heinrich (1926): "Max Weber und seine Stellung zur Wissenschaft", *Logos*, 15, s 222–237.
- Skagestad, Peter (1974): "Kommentar: Innlevelse og objektivitet. Fortolkning og kausal-forklaring i Max Webers Den protestantiske etikk", *Tidskrift for samfunnsforskning*, bd. 15, s 269–277.
- Tre klassiska texter: Comte & Durkheim & Weber* (1991), Korpens förlag, Göteborg.
- Turner, Stephen (1990): "Weber and his philosophers", i *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol 3, nr 4, s 539–553.
- Turner, Stephen & Factor, Regis (1981): "Objective possibility and adequate causation in Weber's methodological writings", *Sociological Review*, Vol 29, nr 1, s 5–28.
- Vucinich, Alexander (1976): *Social Thought in Tsarist Russia*, The University of Chicago Press.
- Wagner, Gerhard & Zipprian, Heinz (1985): "Methodologie und Ontologie: Zum Problem kausaler Erklärung bei Max Weber", *Zeitschrift für Soziologie*, Jg. 14, Heft 2, s 115–130.

- Weber, Max (1968): *The Theory of Social and Economic Organization*, i översättning av Talcott Parsons, The Free Press, New York.
- Weber, Max (1977): *Critique of Stammler*, i översättning av Guy Oakes, The Free Press, New York.
- Weber, Max (1978): *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*, Argos, Lund.
- Weber, Max (1983): *Ekonomi och samhälle*, bd. I, Argos, Lund.
- Weber, Max (1985): *Wissenschaftslehre (WL)*, J C B Mohr, Tübingen.
- Weber, Max (1986): *Kapitalismens uppkomst*, Ratio.
- Weber, Max (1988): *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie (GAzRS)*, bd. 1–3, J C B Mohr, Tübingen.
- Weber, Max (1991): "Samhällsvetenskapernas objektivitet", i *Tre klassiska texter*.

SUMMARY

Ola Agevall

Weber, causality and infinity

While it is widely acknowledged that Max Weber was a neo-kantian of some sort, comparatively little has been done to trace down how this affects other parts of his work. This article argues that Weber's theory of causality can be viewed as an answer to problems evolving from his neo-kantian framework. The aim of the article becomes twofold. First, to give an exposition of Weber's theory of causality, and second to use this piece of theory as an example of how parts of Weber's methodology are designed to solve problems posed by the neo-kantian framework. The neo-kantian framework referred to can be summarized in the theses that (I) reality offers an infinite plenitude, and (II) that there is nothing in reality itself that can present us with its interpretation. Taken together, these theses result in the necessity for the subject to make a selection from the infinite reality. These theses are applied to the problem of selecting causes from the infinite causal chain. In order to solve this problem, Weber takes recourse to the adequate cause theory, a variant of jurisprudential theory founded by Johannes von Kries. The last part of the article gives an exposition of some of the basic characteristics and consequences of adequate cause theory.

Alternativ eller rekonstruktion: Om Habermas kritik av Marx¹

MIKAEL CARLEHEDEN

Sociologiska institutionen, Lund

Inledning

Karl Marx varnade som bekant på sin tid för att behandla Hegel som "en död hund". Idag finns det all anledning att utdela samma varning vad gäller Marx själv. Ty hans livsverk har satt så djupa spår i vårt århundrades samhällstänkande att det till stora delar blir oförståeligt om vi inte kan relatera det till Marx. Detta gäller inte minst Jürgen Habermas samhällsteori. Det är uppenbart att Marx i hög grad har påverkat Habermas, men det är inte lika uppenbart hur vi skall förstå denna påverkan. Det finns både det som talar för att vi bör se Habermas kritik av Marx som ett sätt att utveckla en alternativ ståndpunkt, såväl samhällsteoretiskt som politiskt,² och det som talar för att vi bör se den som en rekonstruktiv vidareutveckling av marxism och socialism. Att uppfatta hans tänkande som ett alternativ till marxism och socialism förstår jag som att uppfatta det som något artskiilt. Marx påverkan skulle då i första hand förstås som negativ, dvs. Habermas teori skall förstås som ett försök att bygga upp något nytt i ljuset av marxismens såväl teoretiska som politiska misslyckande. Att uppfatta det som en rekonstruktion betyder däremot: "att man tar isär en teori och sätter den samman igen i en ny form, för att bättre nå det mål som teorin har satt åt sig själv" (Habermas 1976:9).

Jag skall i denna artikel försöka ta fram både det som talar för att tolka Habermas tänkande som ett alternativ och det som talar för att se det som en rekonstruktion. På så sätt tror jag vi kan närma oss komplexiteten i Habermas förhållande till Marx och marxismen överhuvudtaget. Detta är alltså enbart en studie i den karaktär som Habermas Marx-kritik har. Att den läsning av Marx som ligger till grund för hans kritik är möjlig, och att hans alternativ/rekonstruktion i sig är att föredra framför Marx ursprungliga teori, är antaganden som jag inte explicit kommer att argumentera för i denna artikel.

Det råder inget tvivel om att Habermas under sextio- och sjuttiotalen själv såg sin kritik av Marx som rekonstruktiv. En av hans viktigaste artiklar under sjuttioalet bar just titeln "Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus". Längre betraktades han också allmänt som en av de viktigaste företrädarna för den västliga marxismen. Det var inte svårt att

upptäcka en traditionslinje från Lukács över Horkheimer/Adorno till Habermas (se t ex Jay 1984). Habermas har också själv berättat att Lukács "Historia och Klassmedvetande" och Horkheimer/Adornos "Upplysningens dialektik" tillhör de böcker som har haft störst betydelse för honom (1985b: 167ff). Men det är inte heller svårt att uppfatta denna traditionslinje inom marxismen som en väg som leder bort från Marx. Allt fler av de för Marx centrala posulaten övergavs (se t ex Jay 1984).

Det är Habermas fortsatta teoretiska vandring på denna väg, vilken, som vi kommer att se, gör det befogat att ifrågasätta om Habermas överhuvudtaget går att uppfatta som en marxistisk tänkare. Själv tycks han emellertid fortfarande idag uppfatta sig som både marxist och socialist. I en diskussion med Nancy Fraser om den i USA nyligen utkomna översättningen av *Strukturwandel der Öffentlichkeit* sa han: "Jag tror jag har varit reformist i hela mitt liv, och kanske mer så de senaste åren. Ändå känner jag mig ofta som den siste marxisten." (Habermas, 1992b: 469). Denna självuppfattning finner vi också spår av i hans senaste böcker: I sin senaste samling av politiska skrifter (Habermas, 1990) är undertiteln till titeluppsatsen just "Vad innebär socialism idag?". Den är i första hand en kritisk uppgörelse med statssocialism och med socialistiskt tänkande överhuvudtaget, men likväl skriver han att begreppet "socialism" är förbundet med "den normativa intuitionen om en våldsfri gemenskap som möjliggör individuell självförverkligande och autonomi, men inte på bekostnad av utan tillsammans med solidaritet och rättvisa." (ibid, s188f), dvs just den normativa intuition som också leder hans eget tänkande (jfr t ex 1985b:202). Och i sin allra senaste bok (*Faktizität und Geltung* 1992a) förbinder han begreppet "socialism" med sin teori om en radikal demokrati. Han talar i den meningen om socialism som "inbegreppet av de nödvändiga betingelserna för emanciperade livsformer" (s 12). Så Habermas själv tycks fortfarande inte vilja se sin teori som ett alternativ till marxism och socialism, utan som en rekonstruktion – även om han med tiden uttrycker sig mer och mer försiktigt på denna punkt, och även om hänvisningarna till Marx blir alltmer sällsynta.

Nu är vi naturligtvis inte bundna till Habermas egen förståelse av sin teori och till hans sätt att använda begreppet "socialism" som något närmast synonymt med "radikal demokrati". För att kunna förstå Habermas förhållande till Marx, bör vi snarare argumentativt kunna besvara två frågor: För det första, är Habermas samhällsteoretiska paradigmskifte från ett "produktionsparadigm" till ett "kommunikationsparadigm" (jfr Habermas 1985c) en utveckling av den marxistiska tanketraditionen eller ett brott med denna tradition? För det andra, innebär de politiskt-utopiska konsekvenserna av detta skifte en övergång från socialism till, låt oss kalla det, "utopin om ett demokratiskt samhälle"³ eller är radikal demokrati, vilket Habermas själv tycks mena, den egentliga socialistiska grundidén?

Jag skall i denna artikel snarare försöka lägga fram argument för de olika möjliga svaren, än att entydigt besvara dessa två frågor. I första hand kommer jag att behandla den samhällsteoretiska dimensionen av frågeställningen, dvs snarare frågan om Habermas är marxist, än frågan om han är socialist. De två olika men möjliga tolkningarna av förhållandet mellan Habermas och Marx samhällsteori skall jag underbygga med hjälp av de två centrala distinktionerna i Habermas tänkande, nämligen den mellan "arbete" och "interaktion", respektive den mellan "system" och "livsvärld". I den förra distinktion finner vi stöd för att Habermas tänkande skall uppfattas som ett alternativ till Marx, i den senare för att det skall uppfattas som en rekonstruktion av Marx.

I. Arbete eller interaktion: Marx eller Habermas

Det heter att "kärt barn har många namn". Detta gäller också förhållandet mellan Habermas och distinktionen mellan "arbete och interaktion". Den har sedan den kom till i slutet av sextioalet betecknats på en mängd olika sätt. Mest känt är väl att interaktion har fått ge vika för kommunikation. Den mest korrekta terminologin idag är snarast "ändamålsorienterad och samförståndsorienterad handling". Den har fördelen av att inte kunna förstås alltför konkret. Vid en jämförelse mellan Habermas och Marx är det emellertid lämpligt att vi håller oss till Habermas ursprungliga terminologi.

"Arbete" är ett begrepp som primärt betecknar människans instrumentella förhållande till naturen. Interaktion däremot handlar om människors kommunikativa förhållande till varandra. I första fallet handlar det om ett subjekts förhållande till något objektivt, i andra fallet om ett subjekts förhållande till ett annat subjekt, eller, som Habermas brukar uttrycka det: ett intersubjektivt förhållande. Hos Marx återfinner vi till viss del denna distinktion i åtskillnaden mellan produktivkraft (arbete) och produktionsförhållande (interaktion).

I båda fallen (jfr Habermas 1968a:76), kan vi tala om tvång och befrielse, men det är frågan om två olika typer. I förra fallet handlar det om befrielse från naturens tvång, i det senare fallet om befrielse från herradöme, dvs undertryckta människors (eller klassers, som Habermas skrev på sextioalet) befrielse från förtryckande människor (klasser). I det senare fallet talar Habermas om en kamp om erkännande som grundar sig i erfarenheten av missaktning. I det förra fallet handlar det om befrielse genom nya teknologier, i det senare fallet om en bildningsprocess som leder till att ideologier genomskådas och möjliggör en herradömesfri kommunikation. "Befrielsen från hunger och nöd konvergerar inte nödvändigtvis",

skriver Habermas (1968b:46), ”med befrielsen från träldom och förnedring.”

Även om Marx skiljer mellan produktivkraft och produktionsförhållande, så innebär det ändå, enligt Habermas, en reduktion av interaktion till arbete (ibid, s 45). I Marx termer blir ju både arbete och interaktion olika aspekter av produktion. Arbetet är och förblir trots allt det teoretiska fundamentet för Marx. Befrielsen från naturens tvång är grundläggande också för befrielsen från socialt förtryck (Habermas 1968a:80). Utvecklingen av produktivkrafterna är den enda grundläggande förutsättningen för en lyckad revolution.

Kritiken av denna reduktionism finner vi framförallt i Habermas tidigare skrifter. Under åttiotalet har en annan form av kritik av Marx arbetsbegrepp tillkommit. Jag tänker på kritiken av den s k praxisfilosofin. Med detta begrepp syftar Habermas (1985c:80) på en teori som ger arbetet en närmast existentiell betydelse. Den omfattades framförallt av den unge Marx, men gör sig implicit gällande också hos den senare Marx.

Praxisfilosofin har sin grund i en antropologi som först utvecklades under ”Sturm und Drang”-perioden i Tyskland. Charles Taylor har kallat den ”expressivism” (1986:30ff). Under romantiken handlade det om ett subjekts självförverkligande. Subjektet uttrycker sitt inre genom ”att tvinga sig på den yttre verkligheten, kanske i strid med yttre hinder . . . som manifestationen av en inre kraft”. Först i denna yttre manifestation av mitt inre blir detta inre klart för mig och andra. Först genom att ”förverkliga min egen form gentemot de former som den omgivande världen kunde påtvinga”, (Taylor, 1986:32), förverkligar jag mig själv. Med denna syn idealiseras konstnärens verksamhet. Detta produktionsetetiska ideal överför den unge Marx till arbete i allmänhet, och romantikens betoning av det enskilda subjektet överför han till klassen. Arbete uppfattas därmed av Marx, skriver Habermas, ”som producenternas kollektiva självförverkligande” (1985c:81). Detta ger bakgrunden till alienationsteorin. Produkten blir ett uttryck för arbetarens eller arbetarklassens väsen. Genom att arbetaren tvingas sälja sin arbetskraft förloras kontrollen över arbetsprocessen och produkten. Därmed omöjliggörs självförverkligandet. Arbetaren främmandegörs från sin egen natur.

Detta arbetsbegrepp kritiserar Habermas på tre olika sätt (ibid, s 82ff). För det första, skriver han, skulle en sådan syn på arbetet enbart kunna vara plausibel under hantverksmässiga förhållanden. Detta insåg också den senare Marx. För det andra förutsätter det att de högt utvecklade produktivkrafterna, efter den slutgiltiga revolutionen, skulle kunna användas utan att vara alienerande. Här framträder Marx naivt positiva syn på teknologi och instrumentell rationalitet, vilken redan den äldre kritiska teorin skoningslöst kritiserade. För det tredje ifrågasätter Habermas föreställningen att arbete skulle kunna vara ett adekvat sätt att förstå självförverk-

ligande. Självförverkligande handlar, enligt Habermas, om den autentiska relation mellan ett subjekt och dess subjektiva värld. Arbetet däremot är ett, som vi har satt, instrumentellt förhållande mellan ett subjekt och den objektiva världen. Ett sådant rationalitetsmönster som överförs till förhållandet med sig själv leder till en självobjektivering, till "ett förtryck av den egna inre naturen" (ibid, s 84).

Det finns med andra ord två skäl till att se Habermas teori som ett alternativ till Marx, snarare än en rekonstruktion. För det första betonar Habermas interaktion istället för arbete. För det andra finner han inga möjligheter att idag ur arbetsbegreppet utvinna några samhällsutopiska energier. Medan Marx kan associera arbete med frihet, konstnärlig verksamhet och hantverk, associerar Habermas det enbart med opersonlig teknologisk makt och en inskränkt form av rationalitet. Habermas utgår istället från det interaktionsbegrepp som har sin grund i en kommunikativ rationalitet. Därur utvecklar han en moralteori, en rättsteori och idén om ett radikaldemokratiskt samhälle. Så långt tycks det alltså vara fråga om två radikalt olika teorier. Låt oss nu övergå till att fråga oss om det finns något som talar för att vi skall uppfatta Habermas teori som en rekonstruktion.

II. System och livsvärld: Habermas som marxist

Innan jag kommer in på Habermas duala samhällskoncept, vill jag peka på en annan likhet med Marx. Liksom på sin tid Marx, försöker Habermas lösa modernitetens problem genom att driva det moderna projektet framåt, detta i motsättning till radikala kritiker av upplysningen, – låt vara ungtkonservativa som Bataille, Foucault eller Derrida, gammeltkonservativa som många av dagens neoaristoteliker eller kommunitarister, eller nykonservativa som Heidegger, Schmitt och Jünger. Mot detta "förbund mellan postmoderna och premoderna" (Habermas 1984:227) ser sig Habermas kunna alliera sig med Marx. Liksom Marx och i motsats till konservativa av olika slag ser Habermas inte det modernas problem i rationaliseringen av livsvärlden, i rationaliseringen av den symboliska reproduktionen, utan "i villkoren för den materiella reproduktionen" (1981, b. II:222).

Men det är inte bara så att Habermas i likhet med Marx är en modern tänkare. Vi kan försöka hävda att till och med dagens Habermas inte bara driver det moderna projektet vidare, utan också det marxistiska. Det finns nämligen likheter mellan Habermas syn på samhället som bestående av både livsvärld och system, och den senare Marx teori om varan arbetskrafts dubbelhet.

Marx på en gång deskriptiva och kritiska analys av det kapitalistiska samhället vore inte möjligt om han inte hade fångat arbetet i två olika

perspektiv. Å ena sidan som en meningsfull intentionell handling, å den andra som blott en funktion inom ett ekonomiskt system som förvandlar arbetaren till en kugge i ett opersonligt maskineri. Denna arbetskraftens dubbelhet beror som bekant på att denna vara skiljer sig från alla andra varor på ett avgörande sätt. Arbetskraften är nämligen ofrånkomligen förbunden med producentens subjektivitet. Subjektet förlorar visserligen kontrollen över den sålda arbetskraften, men det innebär naturligtvis inte att subjektet upplöses. Subjektet finns kvar, men nu som alienerat subjekt. Därmed måste arbetskraft studeras i två skilda perspektiv. Dels som abstrakt arbete, dvs arbete skilt från den direkte producentens kontroll. Vi behöver då ett funktionalistiskt, eller systemteoretiskt perspektiv, dvs ett perspektiv som inte utgår från intentioner och kommunikation, utan från kausalitet och funktionalitet. Dels behöver vi en handlingsteori som kan tala om vad detta skiljande av producenten från sina produktionsmedel betyder för producenten själv. Ur denna andra aspekt kan vi sedan kritisera det abstrakta arbetet som en "realabstraktion". Jag skall sammanfatta denna tankegång i Habermas terminologi:

Denna realabstraktion förklarar Marx med förtingligandet av socialt integrerade handlings-sammanhang (dvs, av livsvärlden, MC), vilket inträffar när interaktioner inte längre koordineras med hjälp av normer och värden eller samförståndsprocesser, utan med hjälp av mediet bytesvärde. Då är de medverkande i första hand intresserade av konsekvenserna av sitt handlande. Och i och med att de orienterar sig efter värden på ett ändamålsrationellt sätt, som om värdena vore kvasi-naturliga objekt, intar de en objektiverande inställning till sig själva och andra, de transformerar samhälleliga och intrapsykiska förhållanden till instrumentella. På så sätt betyder förvandlingen av konkret arbete till abstrakt ett förtingligande av det samhälleliga och det enskilda livet. (ibid, s 494).

Förtingligande betyder alltså att arbetaren har förlorat kontrollen över sitt arbete, dvs att arbetet har blivit en kraft i ett system som lyder opersonliga lagar. Dessa lagarna verkar, som Habermas brukar säga, bakom ryggen på individerna. Eftersom denna kraft inte kan frånkopplas producentens subjektivitet, slår dess villkor tillbaka på den arbetande som kommer att uppfatta sig själv som ett ting, en vara. Producenten har således alienerats.

Utvecklandet av detta dubbla teoretiska perspektiv är, enligt Habermas, Marx stora förtjänst. Å ena sidan ett handlingsteoretiskt perspektiv, som utgår från en värld förstälilig av de handlande själva. Å andra sidan ett funktionalistiskt perspektiv, som innebär att handlingar styrs av kvasi-naturliga lagar, bortom de handlandes kontroll. Att i ett handlingsteoretiskt perspektiv kritisera den systemfunktionalistiskt organiserade materiella produktion och dess verkningar är ett gemensamt drag för hela den västliga sk "hegelmarxismen". Det Marx kallade "varufetischism" och Lukács "förtingligande", det Adorno och Horkheimer försökte fånga med beteckningen "upplysningens dialektik", detta går hos Habermas under

rubriken "inre kolonialisering", dvs systemets kolonialisering av livsvärlden. Därmed har vi funnit det viktigaste argumentet för att uppfatta Habermas samhällsteori som en rekonstruktion av Marx och inte som ett alternativ.

Men att rekonstruera Marx innebär naturligtvis något annat än att upprepa hans teser i en ny terminologi. I det följande skall jag ta upp tre kritiska punkter som vi kan försöka förstå som rekonstruktiva. För det första kritiserar Habermas Marx för att han inte är konsekvent i användandet av detta dubbelperspektiv, utan ibland tenderar att övergå i ett totalitetstänkande. För det andra saknar han en normativ grundval hos den senare Marx som tagit avstånd från praxisfilosofin. För det tredje kritiserar han Marx handlingsteoretiska perspektiv som alltför inskränkt. Under denna tredje punkt återfinns vi i ny form Habermas tidiga kritik av Marx reduktion av interaktion till arbete. Jag skall säga något om var och en av dessa kritiska punkter.

Ad 1: Marx tenderar, enligt Habermas, att uppfatta den materiella produktionens systemfunktionalistiska integrationslogik som ett "objektivt sken", som en faktisk verksam mystifikation, helt utan egenvärde. Marx tycks se nödvändigheten av ett dubbelt perspektiv på samhället som enbart ett uttryck för detta samhälles alienerande karaktär. Ur ett revolutionsteoretiskt perspektiv betyder detta att revolutionen måste innebära, med Habermas terminologi, att det ekonomiska livet åter införlivas inom livsvärldens horisont. Habermas menar däremot att ett samhälles uppdelning i system och livsvärld inte nödvändigtvis är något negativt. Uppdelningen är istället ett uttryck för samhällets modernisering. Systemisk integration speglar samhällets komplexitet, vilket är nödvändigt för effektiviteten i den materiella reproduktionen. Ett avskaffande av alla systemiska förhållanden skulle innebära att den befrielse från naturens tvång som uppnåtts skulle gå förlorad. Marx tänkande är utopiskt i ordets dåliga mening eftersom han å ena sidan hävdar att en hög utveckling av produktivkrafterna, vilket enbart har kunnat ske på grundval av en systemfunktionalistisk organisering av produktionen, är en förutsättning för befrielsen också från socialt tvång, samtidigt som han å den andra sidan vill göra gällande att dessa systemiska förhållanden kan avskaffas när befrielsen väl har skett. Enligt Habermas kräver upphävandet av förtingligandet eller kolonialiseringen av livsvärlden inte avskaffandet av alla systemiska förhållande, utan att relationen mellan system och livsvärld förändras. Habermas poäng under denna första punkt är således att han genom sin rekonstruktion mer konsekvent än Marx kan hålla fast vid det dubbla perspektivet.⁴

Ad 2: Den andra rekonstruktionen handlar om grundvalen för kritik. Enligt Habermas är den senare Marx alienationsbegrepp, vilket inte längre kan grundläggas i praxisfilosofin, så oklart att Marx i sin kritik av för-

tingligandet riskerar att idealisera traditionella förkapitalistiska samhällen. Hur skiljer sig ett modernt icke-alienerat samhällsliv från det premoderna samhällslivet, som ju till stor del saknade systemintegration? Det räcker, enligt Habermas, inte med att abstrakt tala om att producenterna skall återerövra kontrollen över produktionsmedlen. Frågan är vad det skulle betyda för ett modernt samhälle. Om inte hantverkaren eller den självägande bonden kan tjäna som förebild, hur skall vi då grundlägga vår kritik? Habermas har i detta syfte utvecklat en teori om "den kommunikativa rationaliseringen av livsvärlden". Det är fråga om en utvecklingslogik som han följer genom historien och som utmynnar i det moderna. Habermas förnekar att det är fråga om en historiefilosofi, men de komplicerade argumenten för den ståndpunkten kan jag inte komma in på i detta sammanhang. Låt mig enbart säga att denna föreställning har på en gång historiska och normativa komponenter.

Rationaliseringen av livsvärlden betyder två olika saker (1981, b. II:164): För det första handlar det om en "utdifferentiering" av livsvärldens tre strukturella komponenter: kultur, samhälle och person (en distinktion som Habermas hämtat hos Parsons), där "kultur" står för det gemensamma symboliska vetandet, "samhälle" står för de interpersonella relationerna och "person" för den personliga identiteten. Den andra innebörden av rationaliseringen av livsvärlden är att dessa tre komponenter inte bara genom historien alltmer skiljs från varandra, utan också att de därmed förändras: På den kulturella nivån sker en sekularisering av vetandet, på samhällsnivån sker en uppdelning av legalitet och moralitet, samtidigt med en universalisering av rätt och moral, och på personnivån sker en individualiseringsprocess med växande anspråk på autonomi och självförverkligande. De tre komponenterna förspråkligas, dvs de bygger alltmer på problematiserbara giltighetsanspråk som, om de ifrågasätts, måste kunna stödjas med goda grunder. De struktureras således alltmer i enlighet med det kommunikativa förnuftet.

Jag kan inte här närmare gå in på detta. Det skulle föra alltför långt upp i filosofins tunna luft, som Habermas brukar uttrycka det. Låt mig bara säga att i sin teori om kommunikativ rationalitet har Habermas, till skillnad från Marx, funnit något att sätta emot instrumentell rationalitet och systemrationalitet. Med den kommunikativa rationaliteten som normativ grundval kan Habermas på ett formellt sätt beskriva hur samhället bör vara utformat och kritisera såväl kolonialiserande som traditionella samhällsformationer, såväl opersonligt systemiskt tvång, som socialt tvång inom livsvärlden (herradöme). Vi skulle kanske till och med kunna säga att Habermas därmed, till skillnad från Marx, förfogar över en utopi om hur samhället bör vara organiserat efter revolutionen. Men efter en sådan oförsiktig formulering, vilken Habermas själv aldrig skulle tillåta sig, måste vi omedelbart tillfoga två saker: För det första är Habermas, som vi

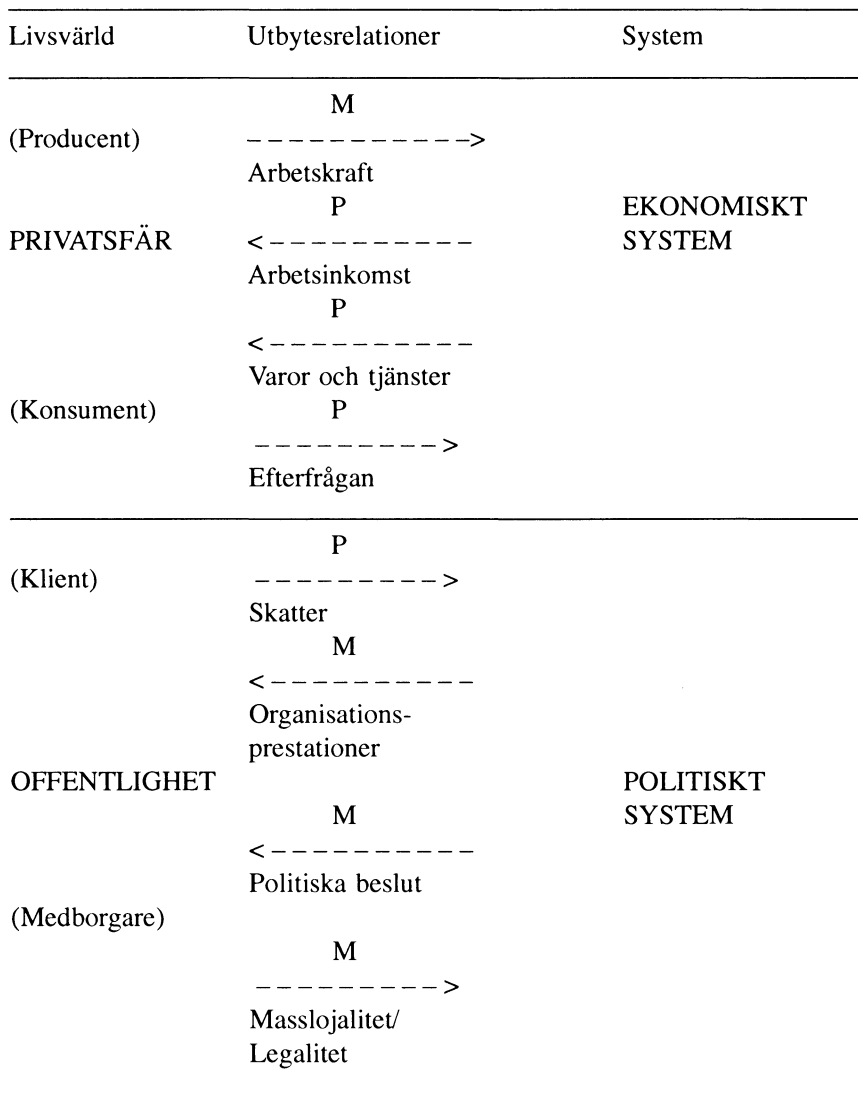
sett, en reformistisk tänkare. För det andra får vi inte försöka ersätta politik med normativ samhällsteori. Habermas försöker inte, som de klassiska utopisterna, ge en konkret bild av det goda samhället. Föreställning om en rationaliserad livsvärld "får inte utmålas till totaliteten av en försonad livsform och kastas ut i framtiden som en utopi; den innehåller inte mer, men inte heller mindre, än den formella karakteriseringen av de nödvändiga betingelserna för ett icke-förfelat liv, vars former är omöjliga att föregripa" (1988:186). Trots teorins normativa karaktär, hävdar han bestämt att filosofer och samhällsvetare aldrig kan ersätta samhällsmedborgarens konkreta politiska handlingar. Han är oerhört noggarna med att på förhand teoretiskt utesluta möjligheten av en framtida Lenin som talar i hans namn. Habermas är visserligen både en akademisk teoretiker och en politisk intellektuell, men han skiljer strikt mellan dessa båda roller. När Habermas är samhällsfilosof talar han om de formella betingelserna för ett gott samhälle. Som medborgare i en konkret demokratisk rättsstat kan han däremot uttala sig i substantiella politiska frågor.

Ad. 3: Under den tredje punkten återkommer den kritik som vi var inne på i avsnitt I ovan. Marx, liksom för övrigt stora delar av den marxistiska traditionen (och Weber), är fångade av ett inskränkt handlingsbegrepp, som gör arbetet till mönster för förståelsen av alla former av handlingar. Denna reduktion får till konsekvens att Marx inte lyckas utveckla en teori om rättfärdiga relationer mellan individer. Han fastnar i vad Habermas kallar ett subjektfilosofiskt perspektiv. Dvs han kan enbart tematisera metasubjekt som mänskligheten eller klassen och deras relationer till den objektiva världen, inte relationerna mellan enskilda individer. (I den mån han gör det så misstolkar han relationen som en subjekt-objekt relation). Därmed kan han inte heller utveckla en moralteori eller demokrati-teori.

En konsekvens av denna betoning av arbetet blev att Marx tenderade att betrakta "överbyggnaden" (dvs staten: rätt och politik) som epifenomen. Han kunde därmed inte förutse socialstatens uppkomst och framtida betydelse för att neutralisera den klasskonflikt som annars hade sprängt det moderna samhället. Problemet med detta är emellertid inte i första hand den dåliga framtidsprognosen, utan att betoningen av produktionen ledde till en naiv syn på politisk makt. Vi kan finna ett samband mellan denna naivitet och Gulag. Marxismen har haft mycket svårt att utveckla teoretiska medel för att kritiskt förhålla sig till politisk makt.

Också denna tredje punkt kan vi förstå som en rekonstruktiv punkt, om vi relaterar den till de två andra punkterna. Tillsammans kan vi uppfatta dem som en rekonstruktion av Marx hela samhällsteori. Habermas försöker utveckla en samhällsteori som också kan infånga den moderna socialstaten och därmed den ökande betydelsen av rätt och politik. Enligt Habermas har nämligen socialstatens neutralisering av klasskonflikten betytt

att förtingligandet, kolonialiseringen av livsvärlden, inte längre primärt har sitt upphov i det ekonomiska systemet, utan i det politiska. Den materiella välfärden har köpts till priset av politisk passivitet. Habermas rekonstruerar Marx teori på ett sådant sätt att dess kritiska dubbelperspektiv också kan användas på s k "välfärdsstater", dvs som grundval för en kritik inte bara av ekonomins funktionssätt, utan också statens. Istället för Marx välkända bas-överbyggnads-modell utvecklar Habermas följande samhällsmodell:⁵

P=Pengamedium

M=Maktmedium

I välfärdsstater sker kolonialiseringen, enligt Habermas, i första hand inom den undre halvan (jfr *Ad 3* ovan). Det politiska systemet kolonialiserar den offentliga sfären genom att reducera medborgarna till socialklienter och passiva väljare. På ett liknande sätt som producenten avskiljs från inflytande i den ekonomiska sfären, avskiljs statsmedborgaren från inflytande i den politiska sfären. Medan i förra fallet arbetet har den dubbla karaktären av att kunna vara både förtryckande och befriande, övertar i det senare fallet rätten denna roll. Rätten, vilket Habermas gör klart i sin senaste bok (1992a), måste karaktäriseras av både fakticitet och legitimitet. Medan det politiska systemet handhar rätt på ett instrumentellt sätt i syfte att effektivt verkställa politiska beslut, dvs ge dem faktisk rättslig kraft, måste rätt från ett livsvärldsperspektiv uppfattas som normativt giltigt, dvs vara legitim. Det behöver därför understödjas av en fungerande demokratisk process och därmed av kommunikativt rationellt handlande (jfr *Ad 2* ovan) medborgare inom den politiska offentligheten. I en sekulariserad stat kan rätt inte fungera utan en i någon mening fungerande folksoveränitet.⁶ Men rättens fakticitet, dvs rättens karaktär av positiv rätt, är inte i sig kolonialiserande (jfr *Ad 1*, ovan). Kolonialisering uppkommer först när den verkställande politiska maktens försök att effektivt verkställa sina beslut får till följd att den tar kontroll över den politiska offentligheten och därmed själv frambringar legitimitet, vilken då, enligt Habermas terminologi, övergår till masslojalitet. Vi har då inte ett tillstånd av folksoveränitet, utan den positiva rätten har blivit självreglerande. Själva effektiviteten i verkställandet av politiska beslut, har blivit viktigare för de politiska beslutens innehåll än "folkviljan". Här är det lätt att se paralleller till Marx teori om hur bytesvärdet blir primärt i förhållande till bruksvärdet under kapitalismen. Medborgarens rösträtt tenderar att förtingligas i socialstater på samma sätt som producentens arbetskraft under kapitalismen. Den görs till en funktion i ett operativt maskineri och slår tillbaka på individen i form av statspaternalistisk lagstiftning,⁸ vilket ger upphov till frihets- och meningsförlust. Ett samhälle som fullständigt präglas av ett kolonialiserande politiskt system är lika ohållbart som ett samhälle som fullständigt präglas av ett kolonialiserande ekonomiskt system. Därför, menar Habermas, måste det politiska systemet tämjas demokratiskt på ett liknande sätt som det ekonomiska systemet en gång tämjdes av just detta politiska system.

Avslutning

Vilken slutsats skall vi då dra av detta? Är Habermas teori ett alternativ eller en rekonstruktion? Som vi har sett finns det argument både för den ena och den andra positionen. Jag hoppas att jag har kunnat göra klart att

Habermas i hög grad är påverkad av Marx. Frågan är om han är påverkad till den grad att det gör det befogat att tala om honom som 'marxist'. Vi kan ju räkna upp en rad entydigt icke-marxistiska tänkare som också spelat en oerhörd viktig roll för Habermas; främst Kant, Wittgenstein, Gadamer, Weber, Mead, Durkheim, Parsons och Luhmann. Som sagt, jag skall inte försöka besvara frågan. Jag skall nöja mig med att hävda att det fortfarande finns klara marxistiska drag i Habermas samhällsteori. Jag tänker då främst på det för Habermas helt centrala dubbla perspektivet på samhället. Men det finns också, som vi har sett, många viktiga skillnader, framförallt betoningen av demokrati, rätt och politik istället för arbete och produktion.

Lika lite kan jag besvara frågan om vi skall betrakta Habermas som socialist. Frågan måste avgöras genom att ta ställning till om socialism verkligen är liktydigt med radikal demokrati, dvs folksuveränitet. Att det finns en del som talar för detta framgår av att en sådan utopi skiljer sig både från den liberala utopin, som betonar subjektiva rättigheter (eller i sin socialdemokratiska variant: sociala rättigheter) snarare än folksuveränitet, och den konservativa (liksom åtminstone de flesta varianter av den kommunitaristiska), som betonar traditionella substantiella värden (jfr Carlheden, 1993). Å andra sidan kan vi från ett traditionellt socialistiskt perspektiv fråga oss om Habermas inte är blind på just det enda öga som Marx hade. Dvs om han inte försummar den övre halvan i figuren ovan på samma sätt som Marx försummade den nedre. Habermas tematiserar inte alls det ekonomiska systemets kolonialisering av privatsfären. Kontrollen över produktionsmedlen kan, enligt honom, inte vara direkt. Detta skulle nämligen hota det ekonomiska systemets överlevnad och därmed den materiella reproduktionens effektivitet. Producenten kan i Habermas modell bara tänkas få kontroll över sin arbetskraft som medborgare, dvs via det politiska systemets lagstiftningsmakt. Habermas utopi innehåller politisk men inte ekonomisk demokrati. Ja, föreställningen om ekonomisk demokrati, tycks hos Habermas knappt ens vara teoretiskt möjligt inom ett modernt samhälle. Ekonomi och demokrati tillhör två sfärer i samhället som lyder under två olika typer av logik. Kan vi verkligen kalla en sådan utopi socialistisk?

NOTER

- ¹ Denna artikel är en något omskriven version av ett föredrag som jag höll vid institutet för statskunskap, Köpenhamns universitet den 22/11 1993, inom ramen för en seminariereserie om Karl Marx.
- ² Detta var utgångspunkten för det i not 1 omtalade seminariet.
- ³ Jfr Carlheden (1993) och min intervju med Habermas i *Res Publica*, nr 27/1994, för inbörden av begreppet "radikal demokrati" hos Habermas.
- ⁴ Jag bortser här ifrån att Habermas med hjälp av Parsons och Luhmanns teorier också har utvecklat det systemfunktionalistiska perspektivet.

⁵ Något förändrad version av figur 39 i Habermas 1981, b. II:473.

⁶ Habermas (1981, b. II:530) talar om "Verrechtlichung".

LITTERATUR

- Carleheden, M. (1993) "Utopien om et demokratisk samfund", *Social Kritik* 29, København.
- Carleheden, M. (1994) "Mänskliga rättigheter eller demokrati", *Res Publica*, 27.
- Habermas, J. (1968a) *Erkenntnis und Intresse*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Habermas, J. 1968b "Arbeit und Interaktion" i *Technik und Wissenschaft als >Ideologie<*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Habermas, J. (1976) *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Habermas, J. (1981) *Theorie des kommunikativen Handelns*, band 2, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Habermas, J. (1984) "Det moderna – ett ofullbordat projekt" i *Den rationella övertygelsen*, Akademitlitteratur, Stockholm.
- Habermas, J. (1985a) "Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energien" i *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Habermas, J. (1985b) "Dialektik der Rationalisierung" i *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Habermas, J. (1985c) *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Habermas, J. (1988) *Nachmetaphysisches Denken*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Habermas, J. (1990) *Die nachholende Revolution*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Habermas, J. (1992d) *Faktizität und Geltung*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Habermas, J. (1992b) "Concluding Remarks" i *Habermas and the Public Sphere*, red. Calhoun, C., MIT Press, Cambridge, Mass.
- Jay, M.: (1984) *Marxism and Totality*, University of California Press, Berkeley.
- Taylor, C. (1986) *Hegel*, Symposion, Stockholm/Lund.

SUMMARY

Mikael Carleheden

Alternative or Reconstruction? – On Habermas criticism of Marx

Should we understand Habermas' works in social theory and politics as an alternative to or a reconstruction of Marx? I try in this article to present the possible arguments for both standpoints. It is shown that if we take our point of departure in Habermas' distinction between "labour" and "interaction", we must treat his writings as an alternative to Marx. If we, however, start out with his distinction between "life world" and "system", then we must understand them as a reconstruction. In the first case it becomes clear that the concepts "labour" and "interaction" are opposites and can be used to ground opposite social scientific paradigms, but in the second case it becomes just as clear that Habermas' criticism of the system's colonisation of the life world is modelled after Marx' criticism of political economy. Taken together, Habermas two forms of criticism of Marx leads him to transfer the Marxian form of criticism of modern society from the capitalistic economy to the paternalistic social state. That is, Habermas doesn't locate reification in the capitalistic mode of production. In society of today reification is the product of the social state.

Recensioner

Zygmunt Bauman: *Döden och odödligheten i det moderna samhället*. Daidalos 1994.

Zygmunt Bauman, professor emeritus i sociologi vid Leeds universitet, har i sin bok *Mortality, Immortality and Other Life Strategies* (1992) gett sig i kast med en sociologisk undersökning av det tema som blivit tabubelagt i alla moderna samhällen sedan 1800-talet: döden. Boken föreligger nu i svensk översättning med titeln *Döden och odödligheten i det moderna samhället*. Daidalos (1994).

Baumans intention är att utveckla en teori om relationen mellan döden, eller snarare människans medvetenhet om sin dödlighet, och det speciella sätt varpå sociala institutioner har byggts upp och kulturer utvecklats. Bauman menar inte att kulturen och skaparkraften skulle vara ett sätt att undertrycka och glömma medvetenheten om döden, utan snarare att just denna medvetenhet om utplåningen utgör grundvillkoret för skapandet av något varaktigt.

Undersökningens arbetshypotes är att det faktum som ingen kan avvärja; människans dödlighet – vare sig vetenskapen om det hålls medveten eller blir undertryckt – är essentiell för att förstå sociala institutioners utformning, även om deras uppgifter och funktioner inte synes ha någon som helst relation till vetenskapen om människans dödlighet. Baumans antagande skulle innebära att man kan analysera alla samhällens institutioner och deras kulturer som formationer av processer som satts i rörelse just av vetenskapen om människans dödlighet. Uppbyggnaden av sociala institutioner och skapandet av kultur har föranletts ”både av behovet att ta itu med de frågor som detta faktum ställer och det parallella behovet att undertrycka insikten om de verkliga motiven till sådana arrangemang” (s 19). Detta antagande skulle äga giltighet för att förstå inte bara den västerländska kulturen utan samtliga kulturer, eftersom alla kulturer kan uppfattas som alternativa sätt att ta itu med de frågor som detta faktum reser. Vetenskapen om döden är nämligen ett centralt antropologiskt faktum: ”att ha upptäckt döden är det som definierar och utmärker mänskligheten” (s 29). Bokens tema är alltså inte en studie av olika beteendemönster och sedvänjor i olika samhällen och kulturer. Syftet är inte att ge ett bidrag till den ständigt växande subdisciplinen thanatologi, utan att ge ett bidrag till sociologisk teori i allmänhet. Inte heller ger sig Bauman in i

den fåfänga uppgiften att definiera – att intellektuellt behärska – döden. En i sig omöjlig uppgift, eftersom döden är det slutliga tomrummet, den icke-existens som absurt nog ger sin existens åt allt varande. Detta är en av de otaliga logiskt kontradiktoriska eller kanske skall man säga dialektiska relationer som Bauman pekar ut i sin bok.

Som det engelska originalets titel anger handlar boken också om strategier människor använder sig av. Bauman hävdar att människor generellt sett reagerar på två olika sätt inför vetenskapen om sin dödlighet. Det ena sättet är dekonstruktion av döden till en rad specifika problem om hälsa och sjukdom, problem som betraktas som principiellt möjliga att lösa. Detta är modernitetens strategi. Kampen om döden upplöses därmed till en rad strider mot olika sjukdomar. Dekonstruktionen innebär alltså att döden förflyttas från en avlägsen framtid till ett problem mitt i vardagen om hälsa/ohälsa och hur man bekämpar de sjukdomar som kan leda till döden.

Den andra strategin är vad Bauman kallar den postmoderna strategin som går ut på att dekonstruera odödligheten. Detta sker genom att förvandla livet till en repetition av motsättningen mellan det förgängliga och det varaktiga. I denna motsättning är det odödligheten själv som blir dödlig, förgänglig. Postmodernismens odödlighet är en odödlighet för massorna; en allmänt tillgänglig masskopia av den äkta varan. Det har blivit lätt att komma upp på scenen – själva den moderna symbolen för berömmelse – men man kan inte hålla sig kvar länge på den. Odödligheten har blivit en konsumtionsvara, menar Bauman, en förbrukningsartikel. Eller som han med sin dialektiska formuleringskonst uttrycker saken: ”allt blir odödligt och inget finns till. Det är egentligen bara förgängligheten själv som är varaktig” (s 217).

Dessa två strategier som format modernitetens och postmodernitetens projekt ser Bauman som inbördes relaterade. Dekonstruktionen av dödligheten har betingat dekonstruktionen av odödligheten och det livsmönster som formats av moderniteten har förlorat sin dragningskraft under postmodernismen. Dekonstruktionen av dödligheten innebar att döden blev allerstädes närvarande och att de olika metoderna att bekämpa den formade själva livsmönstret. Dekonstruktionen av odödligheten å andra sidan undergräver behovet av ett livsmönster. Dekonstruktionen av odödligheten beror på att det inte längre finns något som äger förtrollning att skapa ett livsmönster. Bakom det postmoderna projektet ser Bauman en brist, en avsaknad av något essentiellt: ”Priset för utdrivande av dödlighetens spöke visade sig vara en kollektiv oförmåga att konstruera livet som verklighet, att ta livet på allvar.” (s 246). Jag tror att detta är väl funnet.

Bauman utvecklar sin teori genom att lyfta fram en rad motsatspar, eller i varje fall definierar han dem som vore de det. Först och främst är det motsättningen natur–kultur där biologins liv/död står för natur, medan

det andliga skapandet står för kultur. Denna motsättning övervinns genom att skapandet *överskrider* livets biologiska begränsningar. Kulturens mål blir, i enlighet med detta schema, att vidga tid-rum begränsningen, eller ännu bättre att transcendera dessa begränsningar. Kulturen stannar inte när ämnesomfattningen upphör, och detta är den uppgift som kulturen gjort till vårt ansvar. I den meningen har allt skapande sin rot i vetenskapen att vi är dödliga; det är den insikt som skapar möjligheten till skapande. Enligt Bauman kan denna insikt förklara många centrala aspekter av den sociala och kulturella organisationen i alla samhällen. Medvetenheten om människans dödlighet utgör den främsta faktorn i den sociala struktureringsprocessen. Kulturen relaterar sig till döden på två sätt: det ena går ut på att på förlänga den fysiska överlevnaden och det andra att genom sitt verk göra sig odödlig (därför oron att döden kommer innan arbetet är klart; dvs odödlighetssträvan blir avbruten). Förlängandet av livet och odödlighetssträvan tillhör den moderna strategin.

Den civilisationsprocess som påbörjades under 1600-talet kan enligt Bauman förklaras som en process formad av motsättningen mellan natur och kultur, skapandets och bildningens överskridande kraft mot den biologiska begränsningen. Denna dikotomi finner sin motsvarighet än idag på kulturens område i indelningen mellan det 'förfinade' och det 'vulgära'. På den ena sidan finner vi det växande intresset för bildning, medan på den andra "avlagrades en tendens att biologisera, medikalisera, kriminalisera och i ökande grad kontrollera 'massorna'" (s 130). Medikaliseringen – här syns tydliga influenser från Foucault – av livet, som nådde sin höjdpunkt under 1800-talet, innebar att allt från moraliska till sociala problem omdefinierades till sjukdom. Bakom lösdriveri och tiggeri låg ett neuroasteniskt tillstånd, bakom de strejkande arbetarna låg mobbpsykos etc. Medikaliseringen innebar m a o att den medicinska diskursen dominerade det sociala och politiska tänkandet. Dess dominans förklaras enligt Bauman av ett allmänna accepterande av en vision som strukturerats av dikotomin normalt/pathologiskt, eller rättare sagt dikotomin hälsa/sjukdom. (Giddens struktureringsteori intar en central plats i Baumans analys av social interaktion.)

Slutligen, genom att döden själv dekonstruerats till specifika medicinska orsaker får varje bestämt dödsfall sin bestämda orsak. Idén om en slutlig seger över döden genom en lång kedja av partiella triumfer över dödsorsaker, definieras av Bauman som dödens *rationalisering*. Och individen själv kan förhålla sig till döden på ett instrumentellt–rationellt sätt; till ett faktum som sätter oöverbinnliga hinder för rationaliteten. Ty som Bauman hävdar: "Döden är när allt kommer omkring just det otänkbara: ett tillstånd utan tänkande; ett tillstånd vi inte kan åskådliggöra – eller ens konstruera begreppsligt. Men döden *är*, den är *verklig*, och vi vet om det."

(s 27). Detta är en av de många tankeväckande idéerna i Baumans högst originella bok. En bok som enligt min mening har uppnått sitt syfte att vara ett bidrag till sociologisk teoribildning.

Vissa invändningar kan dock anföras. Exempelvis är beskrivningen av kampen mot sjukdomar som en odödlighetsstrategi svår att helt omfatta. Vaccinationer, cancerforskning, hälsokontroller m m är ju också uttryck för en strikt ekonomisk rationalitet, ett ekonomiskt egenintresse inom sjukvården om man så vill. Vidare, räcker hans analys inte till att förklara den serenitet med vilken döden omfattades i antiken. "Jag visste att jag avlat honom dödlig" som Xenophon svarade vid budet om sin sons död. En vetenskap om dödlighet, synes det mig, bortom dikotominerna i Baumans tankevärld.

DIMITRIS MICHAILAKIS
Sociologiska Institutionen
Uppsala Universitet

Gunhild Hammarström: *Värdeförändring och kontinuitet i tre generationer*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia 37, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1993.

Studiet av värden och värdeförändringar har varit en del av sociologin alltsedan ämnets begynnelse. Intresset för sådana frågor har varierat över tid; som alla forskningsinriktningar har temat haft sina låg och högkonjunkturen. Under senare år har intresset sannolikt ökat. Det finns många anledningar till varför det blivit så. Sociologiska teorier och/eller mer eller mindre populära antaganden om att samhället nu skulle befinna sig i en avgörande förändringsprocess och vara på väg till ett post-modernt samhälle, ett hypermodernt samhälle, ett kunskaps- eller informations-samhälle, ett risksamhälle, ett tjänstesamhälle, etc, är sannolikt en viktig anledning till det ökade intresset. De aktuella teorierna skiljer sig förvisso åt när det gäller frågan om vartåt utvecklingen är på väg, men de är likafullt överens om att vi nu skulle befinna oss i ett brytningsskede med särskilt märkbara värdeförändringar. Sådana synsätt är en möjlig förklaring till varför värden och värdeförändringar nu röner ökat intresse men det finns också andra förklaringar. Den allestädes närvarande marknaden bidrar naturligtvis på sitt sätt till att konsumenternas värden och preferenser sätts i centrum. Det är inte bara den gemensamma sektorn som skall privatiseras. De gemensamma värderingarna förväntas gå samma öde till mötes.

I detta sammanhang ligger det dessutom nära till hands att påminna om att "nyårsaftnarnas nyårsafton" kommer att inträffa inom en inte alltför avlägsen framtid. Min hemkommun Enköping har exempelvis redan erbjudit kommuninnevånarna att delta i sparprogram som skall bygga upp resurser för ett extra-ordinärt nyårsfirande vid övergången till det nya årtusendet. Utopiska föreställningar om att samhället utvecklas mot något nytt och radikalt annorlunda är inte ovanliga vid de stora tidsskiftena. Ju mer vi närmar oss tusenårsskiftet, desto större uppmärksamhet kommer sannolikt både populärkultur och det offentliga samtalet att visa den pågående kulturella förändringen. Det finns många olika anledningar till varför studier av värderingsförskjutningar röner ökat intresse, både teoretiska och praktiska.

Gunhild Hammarströms bok "Värdeförändring och kontinuitet i tre generationer" har många förtjänster. Den presenterar en balanserad kritisk diskussion av tidigare studier, inhemska och internationella. Begreppet "värde" förankras teoretiskt, bl a genom anknytning till Rokeach. När det gäller det grundläggande sättet att studera värden utgår Hammarström också från Rokeach, men väljer att använda en mindre komplicerad och tidskrävande variant, som har utvecklats i tidigare svenska studier. Metoden innebär i korthet att respondenterna får välja ett värde från vardera av åtta värdepar, fyra terminala och fyra instrumentella. Rokeach's metod innebär å sin sida som bekant att svarspersonerna i stället får rangordna längre serier av terminala och instrumentella värden. När det gäller övergripande teoretiska utgångspunkter anknyter Hammarström också till Inglehart's välkända teori om att olika födelsekohorters värdesystem tenderar att vara stabila över tid och att värdeförskjutningar mot alltmer postmaterialistiska synsätt kommer till stånd genom successiva generationsutbyten.

En stor förtjänst i Hammarströms studie är den undersökningsdesign hon använder sig av. Utgångspunkten är sex kommuner som har valts med tanke på arbetsmarknadsmässiga resp näringsmässiga kriterier. När det gäller arbetsmarknaden omfattar undersökningen kommuner som visat stabilitet resp genomgripande förändring (exempelvis Helsingborg vs. Oxelösund-Nyköping); när det gäller näringsstruktur omfattar undersökningen både jordbrukskommuner och industri- och servicekommuner (exempelvis Kinda-Ydre vs. Luleå). Inom varje kommun har sedan dragits ett slumpmässigt urval av kvinnor (mödrar) som är äldre än 65 år. För varje kvinna utvaldes sedan slumpmässigt en generationslinje, dvs ett barn och i förekommande fall ett barnbarn. Totalt ingick 888 individer i undersökningen. Av dessa tillhörde 423 den äldsta generationen, 316 mellangenerationen och 149 den yngsta generationen. För den äldsta och mellersta generationen ingick 295 intakta föräldra-barn-relationer. Motsvarande värde för de två yngsta generationerna var 135 och för den älds-

ta och yngsta generationen 133. Antalet intakta tre-generationsled var 120. För den äldsta generationen genomfördes besöksintervjuer, för de båda yngsta en postenkät.

Genom denna design möjliggörs ett studium av tre generationer, sammanhållna inom resp. familjer. Man kan således studera resp. generationer som sociala aggregat med skilda sociala erfarenheter av exempelvis urbanisering, industrialisering, social rörlighet och utbildning. För det andra kan man studera vilka bakgrundsfaktorer inom resp. generation som har samband med de individuella värdepreferenserna och sedan analysera huruvida skillnader mellan generationerna i dessa bakgrundsfaktorer kan förklara eventuella värdeskillnader generationerna emellan. För det tredje kan man studera sådana relationer där det föreligger ett direkt socialisationsförhållande mellan föräldrar (mödrar), barn och barnbarn. Eftersom dessa socialisationsrelationer har förevarit under skilda sociala erfarenheter, möjliggör Hammarströms design ett studium av hur socialisationsprocessen har förlöpt under skilda betingelser. Här gäller problemet frågan om värdegemenskap mellan föräldrar och barn samt familjens roll som motkraft mot värdeförändringar. Hammarströms design tillåter således analys av tre centrala problemområden.

Som väntat föreligger betydande skillnader mellan de tre generationerna vad gäller uppväxtvillkor, utbildning och arbetsförhållanden. Hammarström formulerar en hypotes om att dessa skillnader, som speglar samhällsutvecklingen, borde resultera i successivt ökad betoning av instrumentella kompetensvärden och självförtroende i kontrast till religiösa moralvärden. På samma sätt antas att terminala personliga värden borde få ökad betoning i kontrast till motsvarande sociala värden. Resultaten visar emellertid knappast några avgörande och systematiska skillnader mellan generationernas värdeprofiler. Hypotesen om att värdeförskjutningen skulle sammanhänga med samhällsförändringar i termer av urbanisering, industrialisering, ökad utbildningsstandard och/eller friare uppfostran fick därför endast begränsat stöd, företrädesvis vad gäller de instrumentella kompetensvärdena. Den antagna utvecklingen mot terminala personliga värden i kontrast till sociala fick knappast något stöd alls. Däremot pekade resultaten på att det skett en utveckling mot ökad värdedifferentiering mellan olika samhällskategorier, såsom mellan kvinnor och män, och hög- och lågutbildade. Den svenska kulturella homogeniteten skulle man hålla på att minska. I sådan mening kan man säga att resultaten visar att värdena har privatiserats och blivit mer heterogena.

När det gäller frågan om värdegemenskap mellan föräldrar och barn visade resultaten knappast att familjen skulle utgöra en motkraft mot allmänna värdeförändringar. Skillnaderna i värdeval var större mellan föräldrar och barn än mellan generationerna i deras helhet. Familjens eventuella roll i värdeöverföringen skulle därför hänga samman med andra faktorer

som undersökningen inte har kunnat belysa. Hammarström diskuterar här betydelsen av andra socialisationsagenter som exempelvis kamratgrupper, skola, etc.

Det värdepar som visade de största skillnaderna mellan de tre generationerna emanerade inte från Rokeach's värdetypologi utan hade formulerats utifrån en allmän förståelse av svensk kultur. Värdeparet refererar till den sk Jantelagen och innefattar motsatsen mellan "att inse att man inte är förmer än andra" resp "att tro på egna förmågan". I den äldsta generationen valde tre fjärdedelar det första alternativet (Jantelagen) mot enbart en tredjedel i den yngsta. Man kan undra varför just detta värdepar visade större generationsskillnader än de värdepar som hade valts i anslutning till Rokeach's värdetypologi. Antingen kan det aktuella värdeparet vara särskilt relevant för svenska förhållanden – och Rokeach-värdena följaktligen mindre relevanta – eller också kan det diskuteras huruvida värdeparet *de facto* utgör ett värdepar på samma nivå som Rokeach-värdena. Oavsett vilken förklaring som gäller är frågan viktig för bedömningen av resultaten. Här skulle man önska mer ingående analyser av hur det aktuella värdeparet förhåller sig till de övriga.

Överhuvudtaget hade det varit intressant med en utförligare diskussion av den använda metoden för att studera värden. En fråga gäller exempelvis huruvida faktoranalyser av amerikanska resultat utan vidare skulle vara giltiga för svenska förhållanden. Inför detta konstaterande är det emellertid viktigt att framhålla att jag inte har tagit del av de metodutvecklande studier Hammarström refererar till men som hon inte presenterar närmare. En detalj i metodfrågan avser eventuella effekter av att datainsamlingen för den äldsta generationens del ägde rum medelst besöksintervjuer i motsats till postenkät för de båda yngre generationerna. När det gäller sådana metod- och undersökningstekniska problem är det dock angeläget att betona att Hammarström genomgående visar kritisk distans till sina resultat. De slutsatser Hammarström formulerar syns också väl avvägda och motiverade.

När det gäller dataanalysen kan noteras att Hammarström har valt att analysera resultaten för varje värdepar separat, trots den övergripande gruppering i olika värdekategorier som är ett genomgående tema i boken. Här är det inte uteslutet att analyser av sammanslagna värdekategorier, exempelvis till instrumentella kompetensvärden eller terminala personliga värden, skulle ge tydligare stöd för de framlagda hypoteserna. Här förefaller Hammarström inte helt ha utnyttjat de analysmöjligheter som både material och värdeteori tillåter.

När det gäller slutsatsen om familjens begränsade roll som motkraft mot allmänna värdeförskjutningar kan man undra hur relevant det insamlade materialet slutligen är. En sak är att de yngre generationerna tycks ha gjort sina värdeval mer eller mindre oberoende av föräldrarna och att va-

len inte sällan har varit dissonanta med föräldrarnas val. En helt annan sak är dock att skillnaderna mellan generationerna kunde ha visat sig betydligt större om urvalen från de tre generationerna inte hade varit bundna till samma familjer. Hammarström framhåller med rätta att hennes design medför att värdeskillnaderna mellan generationerna kommer att underskattas. Analogt med denna observation kan man fråga om inte resultatredovisningen av familjens betydelse för värdesocialisationen borde ha inskränkts till hypotesen om att familjen har fått minskad betydelse, dvs till att gälla om värdegemenskapen mellan den första och andra generationen är större än mellan motsvarande värdegemenskap mellan den andra och tredje. Att diskutera huruvida överensstämelsen mellan föräldrar och barn generellt är stark eller svag syns däremot inte lika adekvat m h t hur resultaten har insamlats.

Sådana smärre kritiska synpunkter har emellertid marginell betydelse. Hammarströms studie har många goda kvaliteter och förtjänar uppmärksamhet. Den berör en rad intressanta frågor som inte har kommenterats här. Undersökningen har en mycket intressant design, är teoretiskt väl genomarbetad, samtidigt som tolkningen av resultaten är välgörande självkritisk, öppen och balanserad. Den som är intresserad av värdeförmedling mellan generationer, värdeförändringar och värdekontinuitet kan se fram mot intressant läsning.

THORLEIF PETTERSSON
Teologiska Institutionen
Uppsala Universitet

Börje Olsson: *Narkotikaproblemets bakgrund*. CAN rapport-serie nr. 39. Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning, Stockholm 1994.

Börje Olssons doktorsavhandling har undertiteln: "Användning av och uppfattningar om narkotika inom svensk medicin 1839–1965", som er en presis beskrivelse av temaet. Siktemålet er å beskrive hvordan de stoffer som juridisk klassifiseres som narkotika har vært anvendt innenfor svensk legevitenenskap i de 125 år som avhandlingen dekker – hvilke stoffer har vært brukt, overfor hvilke lidelser og sykdommer og hvilke fordeler og farer har man ment at bruken av disse stoffene kunne ha. Også utviklingen av misbruksbegrepet tas opp til drøftelse – hvilke former for bruk av stoffene ble til enhver tid betegnet som misbruk, hvem ble betraktet som misbrukere, og hvilke tiltak mente man burde settes inn for å motvirke misbruk.

Som materiale for sin empiriske beskrivelse har Olsson gått gjennom de fire sentrale svenske legetidsskrifter som har vært utgitt i denne perioden – *Hygiea*, *Svenska läkaresällskapets förhandlingar*, *Läkartidningen* og *Social-medisinsk tidskrift*. Fordi bruk av narkotika kan ha vært omtalt i artikler om de forskjellige emner, har han måttet gå gjennom vel 250 000 sider for å finne frem til de knapt 600 artikler på tilsammen 3 000 sider som omhandler bruk av narkotiske stoffer.

Man kan spørre seg om hvilken interesse det har å belyse tidligere tiders bruk og oppfatninger om bruk og misbruk av narkotiske stoffer. Forfatterens svar vil være at selv om narkotikaproblemet på mange måter er et nytt fenomen, er bruk og misbruk av stoffer som betegnes som narkotika noe som har lange tradisjoner. Ved å se på hvordan man tidligere forholdt seg til stoffene, og hvordan holdningene har endret seg over tid, vil man kunne få et inntak til å forstå hva som har gjort at bruken fra å være legitim og akseptert – selv om den i visse tilfeller kunne medføre skadevirkninger og kunne anta dimensjoner som man opplevde som uheldige – har blitt kriminalisert og definert som et samfunnsproblem.

Beskrivelsen av den historiske utvikling

Å gi et kortfattet resyme av hovedinnholdet i avhandlingen er ikke noen helt enkel oppgave. I avhandlingen redegjøres i detalj hvordan de ulike stoffer har vært omtalt i de tre tidsperiodene Olsson inndeler dette tidsrommet i, og mange og forskjelligartede spørsmål tas opp.

Den første perioden, 1839–1899, er preget av en utstrakt bruk av opium og opiatere – både medisinsk og ikke-medisinsk. Stoffene var lett tilgjengelige – det bød ikke på problemer å få dem på resept fra lege, samtidig som de var en bestanddel i en lang rekke reseptfrie patentmedisiner. Både leger og pasienter oppfattet opium, og opiatere som et medisinsk universalmiddel mot en lang rekke sykdommer og plager – fra smerte og angst til søvnløshet og forkjølelse.

I de aller fleste artiklene i denne perioden var vedkommende forfatter opptatt av de gunstige virkninger ved bruk av opiatere, selv om det også hendte at det ble pekt på skadevirkninger av bruken. Men bare i syv prosent av artiklene ble misbruk omtalt. Misbruksbetegnelsen ble anvendt dersom vedkommende brukte store mengder av stoffene uten at dette var ordinert av lege. Det man først og fremst så som uheldig ved et misbruk var ikke den overdrevne bruk i seg selv, men de medisinske konsekvenser det førte til – i form av dødsfall som følge av overdose eller alvorlige somatiske eller psykiske sykdomstilstander.

I den neste perioden fra år 1900 til 1945 hadde opiatere fremdeles en utstrakt anvendelse, men i denne perioden kommer også nye stoffer i bruk – først og fremst barbituratene. I denne perioden synes legenes syn på

misbruk å endre seg noe. For det første ble begrepet misbruk etterhvert benyttet også om legeordinert bruk. For det andre ved at selve bruken ble betegnet som misbruk dersom den oversteg visse grenser – mer eller mindre uavhengig av om det kunne påvises at den hadde ført til fysiske eller psykiske skadevirkninger. Denne endrede definisjonen av misbruk ga seg utslag i at en stadig større andel av artiklene omhandlet misbruk. Ikke minst utpreget var dette for det nye stoffet, barbiturater, hvor nesten halvparten av artiklene tok opp misbruk. Det synes også å skje en utvikling i retning av at misbruket ikke lenger bare sees som noe som er forårsaket av stoffet selv, slik tilfellet var i den første perioden, men at visse personlighetstyper – først og fremst de såkalte psykopater – var spesielt utsatt for å utvikle et slikt misbruk.

Den siste perioden – fra 1946–1965 – er preget av at omtalen av opiatene er skjøvet noe i bakgrunnen. Barbituratene utgjør hovedtyngden av de narkotiske stoff som omhandles i artiklene, men det er også en økning i artikler om sentralstimulerende stoffer. Mest påfallende er det at i denne siste perioden omhandler flertallet av artiklene misbruk, og ikke bruk som tidligere. Av artiklene om sentralstimulerende stoffer omhandler hele 75 prosent misbruk, det samme gjelder 64 prosent av artiklene om opiat og 46 prosent av artiklene om barbiturater. Et helt nytt fenomen er at man også finner artikler som omhandler misbruk av narkotiske stoffer uten at vedkommende stoff eller stoffer spesifiseres. Begrepet narkomani og narkomane som betegnelse på dem som misbruker narkotiske stoffer – uansett hvilke stoffer det er tale om – er i ferd med å vokse frem.

I denne perioden finner man også en økt tendens til at man i større grad enn tidligere retter oppmerksomheten mot narkotikabruk blant grupper av sosialt marginaliserte grupper. Mens misbrukerne tidligere i stor grad hadde blitt rekruttert blant dem som hadde blitt ordinert narkotiske stoffer av lege i egenskap av pasient, eller blant helsepersonell som hadde lett tilgang på stoffene, syntes misbrukerne i økende grad å være rekruttert blant psykisk belastede, kriminelle og alkoholisererte grupper. En av disse gruppene var de såkalte ”droppgubbar”, som brukte opiatholdige, reseptfrie hostemedisiner, og en annen gruppe alkoholisererte personer som ved reseptforfalskninger eller ved å lure leger fikk skrevet ut resepter. Et nytt fenomen var også at det man karakteriserte som misbruk – og da særlig av sentralstimulerende stoffer – i økende grad syntes å få innpass blant ungdom. Utviklingen er preget av at psykiatriske og tildels også sosialmedisinske synspunkter fikk innpass. Det er misbrukeren – og ikke primært misbruket – som er det sentrale.

Kvantitativ eller kvalitativ analyse?

Av og til under lesningen av avhandlingen kan man bli litt i villrede om på hvilket grunnlag Olsson har trukket sine slutninger. Av kapittel 3 – hvor det redegjøres for den metodiske gjennomføring av undersøkelsen – fremgår det at den i hovedsak er bygget på en kvantitativ analyse av utsagn i artiklene. Men når man leser beskrivelsen av utviklingen er det ofte vanskelig å finne noen overensstemmelse med de tabeller man finner i tabellbilaget.

La meg begrense meg til å belyse dette med et par eksempler – selv om eksemplene kunne gjøres vesentlig flere. Ser man på tabellene som viser kjennetegn ved opiatbrukerne i de ulike perioder, synes det mest nærliggende å trekke den konklusjon at det er en tendens til at deres somatiske og psykiske status stadig blir bedre fra den ene periode til den neste – eller at det ihvertfall ikke er noen tendens til at den blir dårligere. Det samme gjelder deres sosiale situasjon, oppvekstforhold og kriminalitet. Av omtalen på side 129 hevdes det imidlertid at opiatmisbrukerne i perioden 1946–1965 grovt sett kan henføres til en av flere grupper: ”psykisk forstyrrede, kriminelle, alkoholisererte og ungdommer.” Men dataene om opiatbrukerne peker ikke i denne retning, og noen data spesielt om opiatmisbrukerne gis ikke i den kvantitative analysen.

Et annet eksempel. En hovedkonklusjon i avhandlingen er at narkotika-problemet i den siste perioden overgikk fra å bli definert som et individuelt, mer eller mindre verdinøytralt spørsmål, til å bli et moralsk spørsmål. Kanskje kan de økte, negative holdningene til misbruket og misbrukerne som enkelte tabeller viser tolkes som et belegg på dette. Men på den annen side fremgår det av en tabell over det kognitive innhold i artiklene om narkotikamisbrukets årsaker, at bare i 3 av 59 artikler i den siste perioden ses narkotikamisbruk i et moralsk perspektiv. Og hvordan kan dette forenes med påstanden?

Grunnen til å ta opp dette er ikke at jeg mener at Olssons tolkninger er feilaktige. Men det betyr at konklusjonene ikke – slik man skulle tro når man leser metodekapitlet – er basert på den kvantitative analysen, men mer er basert på kvalitative analyser av materialet. Det sies riktignok at den kvantitative analysen, for at tolkningen skal bli reliabel, må suppleres med (s 32): ”kvalitative bedömningar av bl a artiklarnas innehåll, syftet med olika artiklar, författarens ställning och artiklarnas möjliga inflytande inom det medicinska området.” Men det er åpenbart at i beskrivelsene har forfatteren benyttet kvalitative analyser ikke bare som et supplement og en korreksjon til den kvantitative analysen, men også som en selvstendig metode.

Dette er utvilsomt et fornuftig valg, fordi store deler av materialet er vesentlig bedre egnet til en kvalitativ enn en kvantitativ analyse. Men den

metodiske fremstillingen blir av denne grunn skjev. Man savner en diskusjon av problemene og begrensningene ved å anvende en kvalitativ analyse, og en redegjørelse for de prinsippene som er lagt til grunn ved denne analysen.

Det historiske perspektiv

I avhandlingen blir den empiriske beskrivelsen forsøkt satt inn i en bredere historisk ramme. Etter forfatterens oppfatning har holdningene til narkotika og narkotikabruk i stor grad blitt formet av den generelle utviklingen innenfor det medisinske system, ved at legene etter hans vurdering har vært nærmest enerådende når det gjelder å forme kunnskaper og oppfatninger som eksisterte om narkotika, ihvertfall helt frem til 1955. Dette ser han som en følge av at utviklingen er preget av legenes forsøk på å profesjonalisere sitt yrke, og i dette var det å få kontrollen over narkotiske stoff et viktig ledd. På denne bakgrunn ønsket legene å monopolisere disse stoffene – dels ved at apotekerne ble fratatt retten til å gi slike stoffer til pasienter, og dels i forhold til den folkemedisinske anvendelse av reseptfrie patentmedisiner. Denne konflikten gikk legene seierrike ut av – ved at apoteklovgivningen og legelovgivningen ga legene en monopolstilling ikke bare når det gjaldt å regulere bruken av narkotika, men også når det gjaldt å definere narkotikaproblemet.

I beskrivelsen av de forhold som har påvirket utviklingen savner man imidlertid en bredere historisk beskrivelse. Som Olsson selv sier vokste narkotikamisbruk som et sosialt og offentlig problem ikke frem i et sosialt vakum. De 125 år avhandlingen dekker er jo en periode hvor det svenske samfunn har blitt totalt omskapt – fra et agrart, godseierstyrt fatigsamfunn til et urbanisert, sosialdemokratisk folkhem. Men hvordan denne utviklingen har spilt inn sies det lite om.

På et par områder kommer forfatteren inn på sammenhengen mellom den medisinske utviklingen og narkotikabruken – men uten at man blir helt overbevist av argumentasjonen. Det hevdes f eks at på 1800-tallet og i begynnelsen av 1900-tallet var behovet for smertestillende og dempende midler spesielt stort på grunn av mangel på andre behandlingsformer. Forbedrede medisinske behandlingsmetoder overfor mange lidelser førte imidlertid til at behovet for å anvende slike preparater avtok, og som følge av dette avtok også bruken av slike stoffer. Denne forklaringen lyder ikke helt overbevisende tatt i betraktning av at slike midler vel knapt har hatt større utbredelse enn i dag – selv om nye stoffer som syntetiske opia-ter og benzodiazepiner i stor grad har erstattet mange av de stoffene man anvendte tidligere.

Det hevdes også at med industrisamfunnets fremvekst i den senere del av 1900-tallet oppsto mer moderne lidelser som fedme, krav om økte

prestasjoner og visse psykiske tilstander, og i relasjon til disse var sentralstimulerende midler mer adekvate. Denne forklaringen lyder i utgangspunktet plausibel. Men den reiser et nytt spørsmål. Den utstrakte bruk av amfetamin og andre sentralstimulerende stoffer som man finner i Sverige under og særlig etter den annen verdenskrig, er et særsvensk problem. Bare i Japan finner man noe tilsvarende. Og det er derfor naturlig å reise spørsmålet om hvorfor det bare er i Sverige (og Japan) at industrialiseringen førte til en utstrakt bruk av sentralstimulerende stoffer? Hvorfor var i de fleste andre land bruk og misbruk fremdeles knyttet til dempende midler, særlig opiatet?

Avslutning

Overfor alle avhandlinger kan man fremsette kritikk – og Börje Olssons avhandling er ikke noe unntak. Men de innvendinger man kan gjøre rokker ikke ved det faktum at avhandlingen gir en interessant og grundig gjennomgang av hva de svenske, medisinske fagtidsskriftene har sagt om bruk og misbruk av de ulike stoffene gjennom et tidsrom på 125 år. Og den gir et bilde av hvordan oppfatningene av og holdningene til narkotika og narkotikamisbruk har endret seg over tid, og et inntak til å forstå hvilke forhold som har ligget bak disse endringene.

Avhandlingen er derfor et vektig og viktig bidrag innenfor svensk narkotikaforskning. Opplegget er interessant og originalt og det ligger en stor arbeidsinnsats bak. Samtidig er avhandlingen velskrevet og gir mye ny informasjon. Og den er en viktig kilde til kunnskap om hvordan legestandens syn på narkotika og narkotikabruk har utviklet seg over tid.

RAGNAR HAUGE
Statens Institutt for Alkohol-
og Narkotikaforskning
fakultetsopponent

Sociologisk forskning

Nedanstående nummer finns fortfarande i lager och har bland annat följande innehåll.

- 1973:4 Tema: Utbildning.
1974:3 Sysselsättning. Dialektisk materialism.
1975:1 Arbetarklassens befrielse. Sociologi i Sovjet.
2 Tema: Staden som livsform.
3 Tema: Forskningspolitik. Vetenskapssociologi.
1976:1 Arbetares syn på makt. Incitament. Statliga företag.
2 Forskargemenskap. Ideologi.
3 Klassanalys. Medbestämmande.
4 Om praktiken. Tvärvetenskap. Community power.
1977:1 Tema: Vårdforskning.
2-3 Tema: Utbildning och arbetsdelning.
4 Samhällsplanering. Objektivitet. Vårdforskning.
1978:1 Arbetsorganisation. Sovjetisk samhällsvetenskap. Stratifiering.
2 Arbetsmarknadspolitik. Arbetsmiljöer. Ideologier.
3 Kvinnoforskning.
1979:2 Övergången till socialism. Marxistisk analys. Miljömedvetande.
4 Utopier. Vårdsstaten. Sociologernas klassiker.
1980:2 Latenta funktioner. Stämplingsteori. Teknologianalys.
3-4 Tema: Kärnkraftsopinioner.
1981:1 Temablock: Vetenskapssociologi. Löntagarfonder.
2 Tema: Patriarkat och kvinnoforskning.
3 Staden. Opinioner. Tillväxtökologi.
4 Tema: Subjekt/objekt.
1982:1 Tema: Arbetslivssociologi.
2-3 Tema: Aktionsforskning.
4 Tema: Sociologin & etablissemanget
1983:1 Tema: Alkohol.
2 Profession/Vårdför/Klass.
3-4 Tema: Forskning om staden.
1984:1 Tema: Arbetslösheten och det grå fältet.
2 Metaforer och omprövningar.
3-4 Metoder.
1985:1 Makt/Nationalism/Omhändertagande.
2-3 Nordiska Sociologkongressen.
4 Offentlig sektor/byråkrati/sjuk o hälsovård.
1986:1 Ekonomisk sociologi.
3 Sociologin i tiden och rummet
4 Professorer i Lund
1987:1 Historisk sociologi
2 Greenpeace. Invandrare. Vårdsstaten.
3 Tema: Utomstående med insikt
4 Maktutredning & Forskningsfält
1988:1 Debatt. Invandrarkvinnor. Medicinsk sociologi.
2-3 Tema: Aids
4 Socialpolitik & Modernitet
1989:1 Tema: Tredje världen
2 Vetenskap & Arbetsmarknad
3 Tema: Medicinsk Sociologi
4 Kvinnoforskning, skolor, Bourdieu
1990:1 Tema: Weber i dag
2 Jordbruk, småföretag, samhällsplanering
3 Tema: Sociologins kärna
4 Tema: Socialpsykologi
1991:1 Makt, 'fringe benefits', regression
2 Socialpolitik, organisationer, lågutbildade
3 Invandrare, sjukfrånvaro, vräkningar
4 Postindustrialism, alkohol, presidentval
1992:1 Kritik: Coleman, Bourdieu, Furåker
2 Politik: Skatt, fängelse och hemlöshet
3 Frihet, spioneri och det oförklarliga
4 Fack, ekonomi och arbetslöshet
1993:1 Väljare, flyttare och missbrukare
2 Sociologförbundets årsmöte 1993
3 Kvinnor, politik och marknad
4 Civilt samhälle, rätt, kärlek
1994:1 Finsk sociologi, svenskhet, europatänke
1994:2 Staten, marknaden och det civila samhället
1994:3 Organisationer, solidaritet och sociologisk tradition

Gamla lösnummer beställs enklast genom inbetalning till Sociologisk Forskning, postgiro 67 06 67-5. Pris: 75 kr, hel årgång 200 kr. Pris inkluderar porto.

Sociologisk Forskning 3 1994